Mituri Fundamentale

SORIN PALIGA

MITOLOGIA TRACILOR

METEOR PRESS

SORIN PALIGA

Mitologia tracilor

Corector: *Cătălina Simion*
Tehnoredactor: *Gabriel Ionescu*
Copertă: *Mihai Chiriacescu*

© 2013 Toate drepturile asupra ediției electronice sunt rezervate editurii METEOR PRESS

Contact:
Tel./Fax: 021.222.83.80
E-mail: editura@meteorpress.ro

Distribuție la:
Tel./Fax: 021.222.83.80
E-mail: carte@meteorpress.ro
www.meteorpress.ro

ISBN 978-973-728-620-8

SORIN PALIGA

Mitologia tracilor

METEOR PRESS

Autorul aduce calde mulţumiri Muzeului Naţional de Istorie şi Arheologie din Bucureşti, personal dr. George Trohani, Muzeului Naţional de Istorie şi Arheologie din Sofia precum şi Editurii Urania, Leipzig pentru amabilitatea cu care i-au pus la dispoziţie ilustraţiile din acest volum.

Introducere

Tracii şi lumea lor

Georgio Muşu, magistro mirabili

S-a scris mult despre traci în general, despre ramura lor nordică – traco-dacii – în special, despre religia, despre mitologia şi despre credinţele lor. Atât românii, cât şi alte popoare vecine sau apropiate, îşi revendică – direct sau indirect – o anume moştenire tracă (bulgarii, sârbii) şi/sau iliră (albanezii); ca atare este utilă fie şi o succintă trecere în revistă a unor date care să clarifice aspecte mai puţin cunoscute şi să sublinieze, dacă este cazul, acele locuri – deloc puţine – unde disputele dintre specialişti nu au condus la consens. Consensul nu este necesar în ştiinţă, dar se dovedeşte util dacă dorim a fi convingători.

O lucrare, fie şi succintă cum este aceasta, care doreşte să abordeze credinţele, mitologia şi religia tracilor trebuie să răspundă unor întrebări esenţiale:

- Când, unde şi cum s-au format şi s-au răspândit tracii?
- Au avut tracii un sistem mitologic închegat?
- Au avut un sistem religios, cu alte cuvinte, au avut un sistem instituţional al sacralităţii?
- Cum s-a produs romanizarea tracilor şi până la ce dată putem vorbi de traci în sens etnic, lingvistic şi cultural?

Sunt întrebări complexe şi complicate. S-au scris mii şi mii de pagini despre traci, iar – în România – preponderent despre ramura nord-dunăreană a tracilor, cunoscuţi în Antichitate sub numele de daci şi de geţi, iar în literatura modernă fiind numiţi daco-geţi, geto-daci, traco-daci, traco-geţi, traco-daco-geţi. Dunărea nu a fost niciodată o barieră de netrecut, iar – în Antichitate – nu era frontieră lingvistică: traci trăiau atât la nord de Dunăre (daco-geţi, traco-daci), cât şi la sud de Dunăre (tracii propriu-zişi). Dacă admitem, cum cred unii specialişti, că şi frigienii din Asia Mică (Turcia de azi) erau tot de sorginte tracă, iar ilirii formau un grup etnic ce vorbea o limbă relativ apropiată de tracă, avem în faţă tabloul unui grup etnic – ori al unor grupuri etnice înrudite – de mare răspândire.

Tracii erau un mare grup lingvistic şi cultural despre care putem vorbi mult înainte de începutul primului mileniu î.e.n. Ei reprezintă, ca

majoritatea grupurilor etnice ale preistoriei şi ale istoriei vechi europene, o ramură central şi sud-est europeană ce **vorbea o limbă din grupul indo-european răsăritean**, numit convenţional grupul *satem*, fiind aşadar înrudiţi cu **balticii** (urmaşii lor moderni sunt lituanienii şi letonii), cu vechii indieni şi cu iranicii. Desigur, traca avea multe puncte comune şi cu **ramura indo-europeană occidentală**, numită convenţional *centum*, din care făceau parte latina (şi alte limbi italice precum **osca** şi **umbriana**, nu însă şi etrusca, o limbă neindo-europeană, ale cărei origini sunt încă disputate), **limbile germanice, limbile celtice** şi **greaca**. În ultimii ani, s-a conturat ipoteza că traca se înrudea mult cu ilira, care se pare că a fost tot un idiom de tip *satem*, nu *centum* cum se crezuse anterior.

Tracii şi limba lor au avut într-adevăr o mare răspândire: de la nordul Carpaţilor până în estul Slovaciei, estul Ungariei (la est de Dunăre), până la Nistru spre est, până la Marea Egee în sud-est şi până la Drina spre sud-vest. În termeni moderni, se răspândiseră pe un areal ce cuprindea teritoriile României, Republicii Moldova, sudul Ucrainei, estul Ungariei, Bulgaria, Serbia şi Muntenegru, cu unele ramificaţii spre est (frigienii din Asia Mică, adică vestul Turciei de azi).

Au existat şi există dispute privind caracterul **neo-ilir** ori **neo-trac al limbii albaneze**. Astăzi, tot mai mulţi cercetători sunt înclinaţi **să îi considere pe albanezi ca reprezentând o fază tardivă a limbii trace, nu a limbii ilire**, cu multe influenţe romanice, atât de tip proto-românesc, dar şi de tip dalmat. Disputele privind originea albanezilor sunt încă aprinse. În orice caz, o origine mai nordică a lor, respectiv o anumită influenţă tracă în faza Antichităţii tardive, pare ipoteza care prinde tot mai mult contur, mai ales prin cercetările şcolii bulgare de tracologie. De altfel, putem afirma că progrese semnificative în domeniul tracologiei, în general, s-au datorat cercetătorilor români şi bulgari, acestora din urmă revenindu-le meritul, mai ales, în domeniul tracologiei lingvistice. Din păcate, problema moştenirii autohtone a limbii române a rămas o abordare periferică în ansamblul cercetărilor de la noi din ţară. Am încercat să corectăm acest neajuns, poate chiar handicap, în recenta noastră lucrare *An Etymological Dictionary of the Indigenous (Thracian) Elements in Romanian*, Bucureşti, 2006.

Tracii se formează aşadar ca grup etnic aparte în urma marilor migraţii indo-europene de la sfârşitul neoliticului şi din faza timpurie a bronzului.

Putem vorbi despre traci, în sensul arheologic, deja pe la 2500 î.e.n.[1] Ca şi celelalte popoare europene, dar – mai ales – asemeni grecilor cu care se învecinau la sud, tracii au moştenit numeroase elemente de la populaţiile autohtone ale neoliticului şi eneoliticului sud-est european, aşadar de la populaţiile care au fost asimilate de indo-europeni ca urmare a marilor migraţii de care vorbeam. De altfel, excepţionalele descoperiri arheologice de pe teritoriul României, precum şi din ţările vecine, arată că nivelul cultural şi civilizaţional atins de aceste populaţii, numite convenţional „pre-indo-europene" (de unii cercetători „mediteraneene"), a fost ridicat, astfel că a accepta influenţa de substrat străvechi asupra noilor grupuri etnice apărute ca urmare a migraţiilor indo-europene este în firea lucrurilor. Influenţa străvechiului substrat pre-indo-european asupra limbilor indo-europene şi, mai ales, asupra limbilor din sud-estul european reprezintă una dintre cele mai interesante teme de cercetare din ultimele decenii.

Romanizarea tracilor a pornit dinspre sud, fiind precedată de o certă influenţă elenistică, apoi a continuat la nord de Dunăre, chiar înainte de perioada împăratului Traian. Romanizarea sud-estului european a fost un fenomen amplu şi complex, care a durat câteva secole. A fost un proces ireversibil, cu unele particularităţi zonale sau locale. Au existat voci care au pretins că romanizarea zonei carpato-dunărene a Daciei, ar fi fost prea scurtă şi, ca atare, că românii ar fi, în bloc, veniţi din sudul Dunării. Asemenea ipoteze reflectau – mai degrabă – intruziunea politicului în sfera ştiinţei. Deşi astăzi nu mai au nicio consistenţă, iar tinerelor generaţii nu le mai spun nimic, să nu uităm de fervoarea polemicilor din anii '80 ai secolului trecut: sunt mai puţin de două decenii de când asemenea abordări aprindeau focul naţionalismului; chiar generaţiile mijlocii, ca să nu vorbim de cele în vârstă, şi le amintesc, fără îndoială. Din păcate, nimic nu a fost şi nu este mai politizant decât studiul istoriei şi nimic nu este mai ideologizant decât sentimentul naţional. Iarăşi din păcate, diferenţa dintre sublim şi ridicol este, adesea, doar de un pas. Este şi motivul pentru care numeroase tentative, altminteri – poate – de bună credinţă, au eşuat lamentabil. Autorul

[1] Cronologie radiocarbon (C_{14}) calibrată prin dendrocronologie. Cronologia „relativă" şi cronologia „calibrată" a preistoriei europene a fost subiectul a sute şi mii de studii şi de articole, mai ales în anii '60 şi '70 ai secolului trecut. Dată fiind complexitatea domeniului, nu o putem dezvolta aici în detaliu. În esenţă, neoliticul şi eneoliticul european sunt mai vechi cu aproximativ două milenii faţă de ceea ce se credea la începutul anilor '60. Ca exemplu, regretatul Nicolae Vlassa datá faimoasele tăbliţe de la Tărtăria după 2.400 î.e.n., pe când datarea C_{14} „calibrată" le plasează în jur de 5.000 î.e.n. Vezi alte discuţii în Paliga 2007: 113–150.

acestui volum are speranţa că a reuşit să ofere cititorului un material succint, dar dens, şi care poate fi punctul de plecare al unor lecturi suplimentare.

Romanizarea a fost într-adevăr profundă şi ireversibilă, dar poporul astfel apărut în istorie (precum, de altfel, toate popoarele romanice de azi) a preluat mult din limba de substrat. Una dintre caracteristicile limbii române faţă de alte limbi romanice occidentale este tocmai faptul că substratul aici a fost tracic, pe când în franceză, de exemplu, a fost celtic. Numeroşi scriitori români s-au exprimat în termenii moştenirii trace a culturii noastre: *Rugăciunea unui dac* (Eminescu), *Creanga de aur* (Sadoveanu) ori *Elegia a XI-a, Getica* (Nichita Stănescu) sunt doar câteva exemple.

Pentru a înţelege importanţa culturii trace şi a moştenirii acesteia, cât mai poate fi identificată azi în sud-estul european, ar mai fi o întrebare esenţială căreia, din păcate, nu i s-a oferit un răspuns plauzibil: până când putem vorbi de o limbă tracă şi, implicit, până când putem vorbi de o societate tracă? Până când putem vorbi de rituri trace, practicate conform obiceiurilor străvechi şi în limba străveche? Ştim astăzi că anumite grupuri trace au supravieţuit romanizării, iar o ramură est-carpatică a acestora (dar nu numai aceştia), carpii, a pus adesea probleme majore administraţiei romane din Dacia. Carpii au supravieţuit, conform surselor antice tardive, până cel puţin prin secolul al IV-lea e.n. Din punct de vedere arheologic însă, artefacte de tip carpic ori traco-dace tardive sunt identificate pînă în secolul al VI-lea e.n., acestea dispărînd complet abia în secolul al VII-lea e.n. Chiar dacă sursele tac, la un moment dat, ne putem imagina că şi alte grupuri trace, nord şi sud dunărene, vor fi supravieţuit încă mult timp, poate şi după secolul al VI-lea e.n. De altfel, tracologii bulgari, mai ales, susţin, cu argumente tot mai bine conturate, că primele grupuri slave, care au trecut Dunărea înainte de jumătatea secolului al VI-lea e.n. (aşadar înainte de anul 550), ar fi întâlnit încă grupuri trace compacte în zonele muntose ale Bulgariei de azi. Dacă acceptăm ideea că traca se mai vorbea la sud de Dunăre, pare tot mai probabil că se mai vorbea şi la nord de Dunăre, preponderent în zonele unde administraţia romană nu a controlat efectiv teritoriile, respectiv versantul estic al Carpaţilor şi Maramureşului de azi. Romanizarea s-a extins aici în alt fel, ca prestigiu civilizaţional şi cultural, **adoptată fie benevol, fie ca nevoie de comunicare, şi nu impusă militar de administraţia romană**. Această „**romanizare secundară**" dinspre Ardeal, probabil prin acele „descălecări" (fără doar şi poate mult mai vechi decât legenda creării Moldovei), este unul dintre fenomenele etno-culturale cele mai interesante.

Dacă aşadar acceptăm ipoteza susţinută de date documentare şi arheologice, că limba tracă era încă vie în secolele IV–VII e.n., posibil şi mai târziu, acest detaliu impune reconsiderarea întregii problematici a moştenirii autohtone (trace, traco-dace) a limbii române şi a întregului areal sud-est european. Consecinţele sunt majore şi în înţelegerea influenţei credinţelor trace asupra credinţelor vechi româneşti, în particular, şi asupra credinţelor tuturor popoarelor sud-est europene, în general. Fie că acceptăm aceste influenţe ca directe, din tracă asupra popoarelor sud-slave, fie prin intermediar vechi românesc[2], răspândirea lor pe un areal vast, care corespunde aproximativ răspândirii antice a tracilor, este în firea lucrurilor.

Ştim destul de multe despre traci, despre lumea lor şi despre credinţele lor. Nu ştim atât cât ne-am dori să ştim, iar unele date sunt izolate, neclare, incomplete, confuze. Cu toate acestea, studierea atentă a materialului disponibil ne permite trasarea unor contururi clare ori relativ clare. **Aşa cum vom încerca să arătăm mai jos, religia tracilor era de tip „închis", iniţiatică, avea un „caracter naţional", era *aniconică*, aşadar *neexportabilă***. Ca urmare, nici grecii, nici romanii nu au putut-o înţelege, iar sistemul religios roman, altminteri dornic mereu de importuri, nu a putut importa mai nimic din complexa religie tracă. Ca sistem, religia tracilor era mai degrabă asemănătoare iudaismului, de asemenea aniconic şi, în bună măsură, iniţiatic. În orice caz, era un sistem net diferit de cel grecesc ori de cel roman. Astfel, nu este de mirare că datele privind religia tracilor au fost, pe atunci, „filtrate" prin mentalitatea grecilor şi a romanilor, cu notări aproximative ale numelor trace şi cu inevitabile deformări ale semnificaţiilor. Toate acestea fac analiza de azi încă mai dificilă. Dar a descifra complexa şi profunda religie tracă este în sarcina cercetătorului.

Despre traci, despre cultura şi limba lor putem vorbi aşadar încă de la jumătatea mileniului al treilea î. H. Fără îndoială, tracii sunt un sincretism etno-lingvistic dintre marile civilizaţii ale neoliticului şi

2 Româna (sau, poate mai bine, proto-româna sau latina carpato-dunăreană) s-a vorbit, încă din Antichitatea târzie, atât la nord cât şi la sud de Dunăre. Faptul că treptat procentul de vorbitori nativi ai românei s-a redus la sud de Dunăre nu schimbă cu nimic datele problemei. Astăzi, conceptul de „patrie primitivă" (homeland, Urheimat, pravlast) restrînsă, ori nord-dunăreană ori sud-dunăreană, este depăşit. Putem vorbi de *romanitate răsăriteană* sau de *proto-română* pe un arial extins, nord- şi sud-dunărean. Disputele aprinse din secolele XIX–XX sunt azi anacronice, adesea reflectând dispute politice, nu abordări ştiinţifice.

eneoliticului sud-est european, pe de o parte, şi nou-veniţii indo-europeni, pe de altă parte. Limba tracă, obiceiurile şi tradiţiile tracilor, reprezintă un continuu cultural de circa trei milenii, până cel puţin în secolul al VI-lea d. H., dacă nu cumva chiar mai târziu. Nu ştim când s-a stins ultimul vorbitor al tracei şi nici când s-a ţinut ultimul ritual tracic. Putem însă deduce, din compararea datelor disponibile, că traca încă se vorbea în secolul al VI-lea d. Hr., iar ritualurile specific trace se vor fi practicat până cel puţin prin secolul al VII-lea d. H. când dispar din atestările arheologice. Nu este însă exclus să se fi practicat, în cercuri tot mai izolate, până la completa lor extincţie, poate prin secolul al X-lea d. H.

Forma *thrax*, pl. *thraeces* (cu câteva variante grafice, vezi Dečev, 1957 s.v.) se referă la grupul tracic în general, care ocupa un vast teritoriu (Oppermann, 1984). Grupul nordic al tracilor era cunoscut în Antichitate sub două etnonime: *getae, getai* „geţii" şi *dakoi, daci, dacisci* „dacii". Pentru a-i diferenţia, mai ales din motive didactice, pe tracii de nord de cei sudici (tracii „propriu-zişi", deşi distincţia nu este nici relevantă, nici corectă), cercetătorii moderni folosesc sintagmele (care diferă de la autor la autor) *daco-geţi, geto-daci, daco-traci, traco-daci, geto-traci, daco-geto-traci*. Vezi la Paliga, 2007: 95–114 discuţia privind distincţia *dac* v. *get,* precum şi cauzele acestei duble forme care se referea însă la acelaşi grup etnic, nu la grupe etnice diferite, cum eronat consideră unii cercetători. Eronată este şi ipoteza, de larg ecou în anii '70 şi '80 ai secolului trecut, că dacii (geto-dacii) ar fi fost un grup etnic complet diferit de traci (tracii „propriu-zişi" sau „tracii puri"), cum considerau – la impulsuri politice, desigur – unii specialişti bulgari. Din fericire, noua generaţie de cercetători bulgari a abandonat această abordare, după cum reiese fără echivoc din lucrările celui de-al optulea congres de tracologie ţinut la Sofia-Jambol în septembrie 2000.

Putem afirma, anticipând iarăşi datele ce le vom prezenta mai jos, că lumea tracă distingea între *religie* şi *credinţe*, fapt care îi plasa pe traci pe o treaptă superioară de evoluţie sacral-spirituală. *Religie* şi *credinţe* nu sunt sinonime. *Religia* implică un sistem elaborat, cu structuri instituţionale specifice (locuri de cult, preoţi etc.) *Credinţele* se referă preponderent, dacă nu exclusiv, la concepţii populare, neorganizate instituţional.

Acest volum reflectă anii de discuţii şi de studii cu regretatul Gheorghe Muşu, *magister mirabilis*, ca nimeni altul ştiutor ale antichităţilor sud-est europene. Îi datorez multe dintre ideile prezentate în această carte.

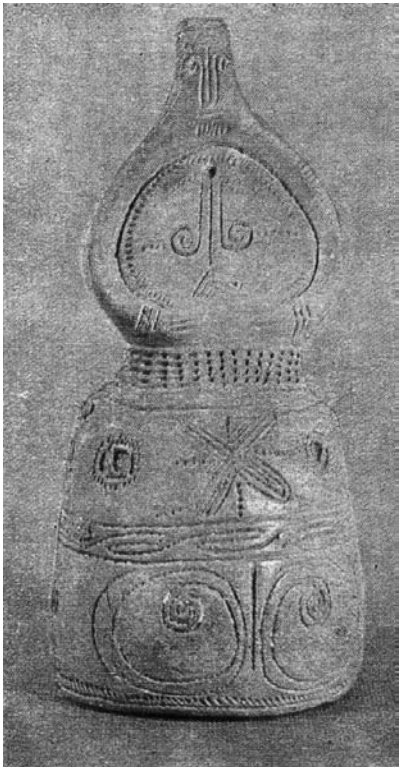

Statuetă de idol feminin, necropola de la Cârna-Dunăreni, jud. Dolj, grupul Gârla Mare-Cârna.

Ibăneşti. Cap de om miniatural din piatră, cultura Noua.

Ibăneşti. Cap de om miniatural din piatră, cultura Noua.

Zidul de sud-est al cetăţii de la Costeşti şi resturile zonei sacre a cetăţii Costeşti.

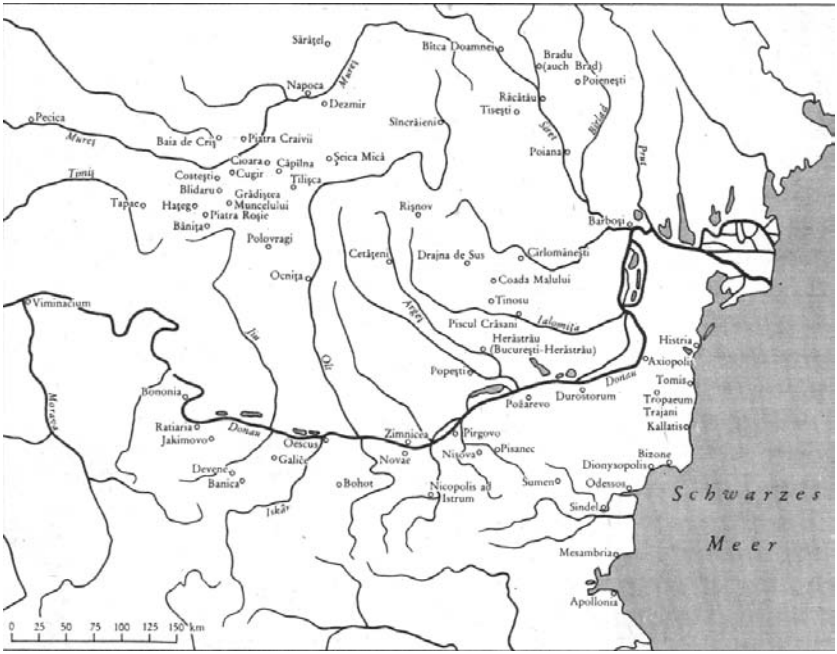

Dacii în secolul I î. H. – secolul I d. H., între domnia lui Burebista şi a lui Decebal, aşadar apogeul şi începutul declinului societății dace „clasice”.

Capitolul 1

Divinitatea supremă a geto-dacilor: Samolxis, Zamolxis, Zalmoxis[1]

Et reuerberasti infirmitatem aspectus mei radians in me uehementer, et contremui amore et horrore: et inueni longe me esse a te in regione dissimilitudinis, tamquam audirem uocem tuam de excelso...

(Confessiones 7, X, 16)

Analiza comparată a datelor mitologice, lingvistice şi arheologice privitoare la divinitatea supremă a tracilor de nord, traco-dacii ori daco-geţii, a fost totdeauna un subiect interesant, adesea pasionant, nu rareori pasional al investigaţiilor. Nu dorim să rezumăm nenumăratele ipoteze avansate (în acest scop, cititorul poate consulta lucrări ample, precum Crişan, 1993 sau cele datorate lui Victor Kernbach), ci – mai degrabă – de a rezuma datele esenţiale şi, poate, de a oferi o nouă pespectivă de înţelegere a locului Marelui Zeu în lumea daco-getă şi, mai ales, de a înţelege sistemul religios geto-dac. Orice încercare de a aborda sistemul religiei, credinţelor şi mitologiei tracilor trebuie să înceapă cu numele Marelui Zeu.

Contextul mitologic

Ni se pare evident că o analiză – fie şi minimală, succintă, cum ne-am propus în acest volum – trebuie să ţină seama, în primul rând, de contextul mitologic şi social. După părerea noastră, principalul pericol care a „pândit" analiza ansamblului sacru al tracilor a fost tentaţia multor autori de a impune propria lor ipoteză, evitând adesea fie detalii dificile, fie o viziune de ansamblu. Nu ezităm să adăugăm faptul că cele mai bune analize privind sistemul sacru trac în context sud-est european se datorează regretatului Gheorghe Muşu, în câteva lucrări de referinţă (1972, 1973, 1982), din păcate puţin cunoscute, chiar în România şi, se pare, complet necunoscute specialiştilor străini.

1 Acest capitol reprezintă, în linii mari, traducerea studiului apărut în *Dialogues d'histoire ancienne* 20, 2 (1994): 137–150 în limba franceză.

În mod tradițional, există mai multe metode de a aborda moștenirea tracă, în general, şi – concret – de a aborda sistemul sacral trac: (1) informațiile oferite de scriitorii antici, foarte numeroase, şi prețioase; (2) analiza comparată a contextului social, mitologic şi religios; (3) „supraviețuirile" din limbile şi din credințele populare moderne, în română, bulgară şi albaneză, mai ales, dar şi în alte limbi şi la alte popoare învecinate, cum ar fi sârbii şi ucrainenii, de asemenea urmaşi – direcți sau indirecți, prin intermediar românesc – ai lumii trace.

Putem afirma, anticipând datele ce le vom prezenta mai jos, că lumea tracă distingea între *religie* şi *credințe*, fapt care îi plasa pe traci pe o treaptă superioară de evoluție sacral-spirituală.

Divinitatea supremă

Cunoaştem circa 160 de teonime sau, în general, „nume sacre" (*nomina sacra*) trace (vezi mai jos o listă amplă, deşi nu exhaustivă). Dintre acestea, doar două sunt menționate de antici ca fiind specific traco-dace: divinitatea supremă, grafiată de greci *Zalmoxis, Zamolxis, Salmoxis*; şi un alt doilea teonim, grafiat *Gebeleizis*, rareori şi *Beleizis*. Două probleme trebuie clarificate aici: (1) grafia oscilantă *Zalmoxis/ Salmoxis/Zamolxis* şi (2) dacă *(Ge)beleizis* ar fi un alt zeu (cum eronat cred unii cercetători) sau (cum clar scriu anticii) un epitet (adică un calificativ) al divinității supreme. În ciuda multor abordări, mai degrabă derutante, situația este destul de clară.

Informațiile privitoare la divinitatea supremă a traco-dacilor şi la câteva ritualuri asociate ne sunt oferite, în principal, de Herodot (4, 93–96), Platon (*Charmides*, 156 d), Diodor (1, 94, 2), Strabon (7, 3, 5), precum şi de alte câteva surse citate de Dečev (1957: 173–175). Rezumativ, aceste informații sunt:

(1) **Grafiile** folosite de greci erau ***Sálmoxis, Zálmoxis, Zámolxis*** (***Σάλμοξις, Ζάλμοξις, Ζάμολξις***), care îl caracterizau pe zeu drept un *daimon* sau un *theós* (*δαίμον, θεός*), un sclav al lui Pythagora ori un profet; la Iordanes (*Getica* 39), zeul este numit, în latină, „rege", *rex*.

(2) „Aceiaşi traci" (adică aceleaşi grupuri ori triburi trace nordice, traco-dacii sau daco-geții) **îl mai numeau pe Marele Zeu şi *Gebeleizis***. Informația ne este transmisă de o singură sursă, de Herodot, în cazul acuzativ (*Γεβελεΐζιν*, două manuscrise), de asemenea *Beleizis* (*Βελέΐζιν*, un manuscris) şi *Beleixis* (*Βελέιξιν*, un manuscris).

(3) **Credinţele traco-dacilor în nemurire** erau relativ frecvent menţionate în documentele antice. Oricât de disparate, de fragmentare şi de neconcludente (luate şi judecate separat) ar fi aceste menţiuni, nu ne putem îndoi că reflectau ceea ce grecii ştiau îndeobşte despre traci, în general, şi despre traco-daci, în special: credinţa lor în nemurire şi disprețul lor față de moarte.

(4) La fiecare **al cincilea an**, lui Zamolxis i se trimitea un **sol**, care era **sacrificat** pentru a ajunge la Marele Zeu[2].

(5) În caz de furtună, „aceiaşi traci [adică traco-dacii] **trag cu săgeţile în Zeul lor, amenințându-l**" (Herodot). Una dintre cele mai „enigmatice" scene, deloc absurdă, cum vom vedea.

(6) Conform unei tradiții greceşti, **Zamolxis ar fi fost sclavul lui Pythagora** în Samos. Evident, aşa ceva ar fi fost imposibil, căci un zeu nu poate fi sclavul unui muritor, dar era o încercare de a asocia **doctrina inițiatică** a lui Zamolxis doctrinei, tot inițiatice, a lui Pythagora. Era, am spune astăzi, o „asociere tipologică", nu una *de facto*.

(7) **Zamolxis avea un adăpost subteran**, o peşteră, de unde reapărea la fiecare al patrulea an. Conform celor spuse de Strabon, muntele său sacru era numit *Kogaion(on)*.

(8) „**Salmoxis [era] Kronos şi [era] cântăreț şi [era] dansator**" (*Σάλμοξις· ὁ Κρόνος καὶ ὄρχησις καὶ ᾠδή*, Hesychius). Este un caz extrem de rar când divinitatea supremă a traco-dacilor era echivalată unei divinități greceşti, fără succes de altfel. Este însă confirmată şi de alte surse informația potrivit căreia muzica avea un rol crucial în societatea traco-dacă (a se vedea Paliga, 1992; de asemenea Paliga, 2007: 95–112).

După cum se poate observa, avem la dispoziție un ansamblu relativ bogat de informații, este drept aparent incoerente, de unde ar rezulta că analiza este imposibilă sau, în orice caz, extrem de subiectivă. Să încercăm, totuşi, să descifrăm acest orizont complex.

Ritualul ciclic şi htonian: revenirea în peşteră. Erwin Rohde a subliniat deja caracterul arhaic al zeilor peşterilor, tipic htonieni. Chiar şi sălaşul permanent al lui Zeus era pe muntele Ida (*Psyché*, cap. III, III, 1–2,

2 Scena este reconstituită, desigur cu imaginația scenaristului şi a regizorului, în filmul *Dacii*, 1968.

V, 1). Divinităţile htoniene erau tipice sistemelor cultice pre-indo-europene, analizate de numeroşi cercetători, de exemplu de Marija Gimbutas (1982, 1989, 1991, ale cărei lucrări sunt traduse şi în limba română). Ar mai fi de adăugat că panteonul grec era „populat" de numeroase divinităţi pre-indo-europene (pre-hellenice), de fapt majoritatea (Muşu, 1981; vezi şi Paliga, 1989 b), ceea ce este în deplin acord cu datele generale privind importanţa moştenirii arhaice pre-indo-europene în Grecia. Ca atare, şi pentru ritualul zamolxian trebuie să acceptăm ideea unei moşteniri arhaice pre-indo-europene. (În acest sens, a se vedea câteva studii în Paliga, 2007).

Anticii erau, după cum se pare, **conştienţi de arhaicitatea lui Zamolxis**, de unde şi asocierea *Zamolxis – Kronos* notată de Hesychius. Kronos (care nu trebuie confundat cu *chronos* „timpul") reprezenta prima generaţie de zei arhaici pre-indo-europeni, iar Zamolxis trebuie să fi fost – conform acestei tradiţii – la fel de vechi precum *Kronos* la greci.

În acelaşi plan arhaic se situează asocierea lui *Zamolxis* cu *Pythagora*. Fireşte, ideea că Zamolxis ar fi fost sclavul lui Pythagora este absurdă, şi nu reflectă altceva decât o tradiţie populară grecizată (cf. Dodds 1983, cap. 5 şi n. 61). Totuşi, această tradiţie trebuie să fi avut un sâmbure de adevăr: pythagorismul era o doctrină iniţiatică precum – nu ne putem îndoi prea mult – doctrina zamolxiană. Ca atare, asocierea *Zamolxis – Pythagora*, pe de o parte, şi *Pythagora – Orpheus,* precum şi *Zamolxis – Kronos*, pe de altă parte, avea explicaţii tipologice (iniţierea)[3], legată de moştenirea pre-indo-europeană. Şi *Orpheus* face parte din aşa-numita moştenire pre-indo-europeană sau, urmând terminologia propusă de noi acum câţiva ani, „moştenirea urbiană" (vezi câteva studii publicate şi republicate recent în Paliga, 2007, mai ales 77–90).

Componenta indo-europeană a lui Zamolxis este evidentă în aspectul, ori ipostaza, de zeu al cerului înnorat, când tracii menţionaţi de Herodot, geţii, „trăgeau cu săgeţile în zeul lor". Pasajul, aparent fără sens, nu este deloc fără noimă, în conformitate cu concepţiile arhaice şi nu numai ale tracilor. Pentru antici, *zeu* înseamnă *putere, forţă*, iar pentru a reduce, a atenua puterea terifiantă, adesea distructivă, a unui zeu era necesar a se găsi

3 Pythagora este considerat şi unul dintre precursorii francmasoneriei moderne (Jacq 1994, cap. IV). O lojă fondată în România la finalul secolului al XIX-lea era numită *Discipolii lui Pythagora* (Nestorescu-Bălceşti, 1993: 10). Iar în zilele noastre numele marelui zeu *Zamolxis* apare în numele câtorva loji din România.

o modalitate practică, accesibilă oamenilor, pentru a-i calma furia divină. În acelaşi context mitic, zeul-faur Hephaistos era *şchiop*, adică **mutilat**, cu puterile atenuate, controlabile[4]. Aşadar şi în deplină conformitate cu logica acelor timpuri, **tracii trăgeau cu săgeţile în zeul lor, de data aceasta în ipostaza de zeu al tunetului, pentru a-l mutila, pentru a-i reduce forţele şi pentru a calma furia cerului, invocând soarele să revină**.

Până acum, informaţiile transmise de antici privitoare la divinitatea supremă a traco-dacilor sunt, în general, corecte, cu unele deformări inevitabile, dar controlabile şi analizabile. Nu trebuie să inventăm nimic şi nici să corectăm anumite pasaje, doar pentru a le face comprehensibile din perspectiva mentalităţii contemporane. Ele trebuie analizate şi înţelese în contextul acelor timpuri, nu „traduse" conform ceea ce ne-ar plăcea nouă să credem că erau.

Rolul lingviştilor

Numeroase cuvinte trace şi ilire sunt atestate de scriitorii antici greci şi latini, multe erau însă notate aproximativ, ca atare deformate. **Limba tracă era, ştim astăzi, un idiom de tip satem, aşadar făcea parte din ramura răsăriteană a limbilor indo-europene, alături de baltică, iranică şi vechea indiană**. De altfel, asemănările dintre elementele trace, inclusiv cele păstrate în limba română, pe de o parte, şi elementele baltice (lituaniene şi letone), iranice şi vechi indiene, pe de altă parte, au fost de mult observate şi analizate (vezi recent Paliga 2006 b). Latina şi greaca, idiomuri de tip centum, cu un inventar fonetic mult mai sărac, nu puteau nota unele foneme specific trace, cum ar fi *č (ce, ci), ğ (ge, gi)*, *š (ş), ž (j), ts (ţ)* şi *ə (ă)* (vocala neutră *ă* din română, notată *ë* în albaneză şi ъ în bulgară[5]). Putem inversa datele, afirmând că o asemenea „deformare" este normală dacă am dori, spre exemplu, să notăm în neogreacă forme româneşti sau albaneze. De altfel, scriitorii greci şi latini nu-şi propuneau o asemenea precizie, ei doreau doar să ofere un material rezonabil cititorilor lor, nicidecum o analiză lingvistică bazată pe principii ştiinţifice.

4 Vezi studiul dedicat arheometalurgiei, recent republicat în Paliga 2007: 151–173, unde detaliem acest aspect al **zeului şchiop.**

5 Identitatea ori cvasiidentitatea fonemului neutru de tip ə din română, bulgară şi albaneză este unul dintre argumentele că traca a avut acest fonem, perpetuat în cele trei limbi, moştenitoare ale substratului trac la diverse niveluri.

Aceste precizări sunt importante pentru a accepta ipoteza de lucru că teonimele analizate (şi, în general, formele trace ori ilire notate de scriitorii antici) au adesea grafii deformate, ca atare nu reflectă (adesea nici nu pot reflecta, de vreme ce alfabetul grec ori latin nu avea litera corespunzătoare) pronunţarea reală din tracă, ci acele forme uzuale în lumea greacă şi romană. Ca atare, analiza etimologică trebuie să ţină seama de asemenea detalii, fără a avea iluzia că totdeauna am putea oferi ori sugera o explicaţie perfectă.

Să începem cu forma secundară *Gebeleizis*, de asemenea *beleizis*. Prima dintre acestea, *Gebeleizis*, pare înrudită cu teonimul trac (sud-dunărean) *Zbeltiurdos, Ζβελτιουρδος* (cu câteva variante grafice, vezi Dečev 1957: 177-8). În orice caz, ele par înrudite cu formele lituaniene având sensul ‘lumină, strălucire’: *žaibas* ‘strălucire’, *žiburys* ‘lumină’ (având o bogată familie în lituaniană). Dacă această paralelă este corectă, atunci este probabil că pronunţarea tracă era *Žebeleizis, *Žəbeleizis* poate chiar **Ğəbeleizis*, zeul cerului sau, cum spune Herodot, epitetul zeului suprem[6].

Cât priveşte cea de a doua formă, *Beleizis*, poate fi o simplă deformare şi/sau abreviere a formei precedente. Totuşi, această deformare ar putea sugera existenţa unui cuvânt care ar fi putut încuraja o etimologie populară, foarte la modă în lumea greacă. Dacă acest punct de vedere este acceptat, atunci forma (epitetul) *Beleizis* ar putea fi din aceeaşi familie de cuvinte ca formele româneşti *bală, balaur*, atât de uzuale în basme, albanez *bollë* ‘şarpe’. Acestea sunt acum larg acceptate a fi de origine tracă în română şi de origine tracă sau iliră în albaneză. Şi noi credem că epitetul *Beleizis*

6 Mircea Eliade este cel care a influenţat tentativele, foarte frecvente, de a analiza informaţiile privitoare la divinitatea supremă a traco-dacilor. Venerat în România, aproape toţi analiştii s-au simţit obligaţi să repete afirmaţiile lui Eliade care, din păcate, nu sunt totdeauna în acord cu datele istorice, lingvistice şi arheologice. Eliade este răspunzător, între altele, de a fi repus în circulaţie ceea ce era iniţial o simplă ipoteză de lucru, anume falsa etimologie *dacus* < frigian *daos* ‘lup’, de aici trăgând concluzia, tot eronată, că dacii ar fi avut confrerii iniţiatice bazate pe venerarea lupilor. Tot Eliade a susţinut insistent ipoteza, de asemenea eronată, că Gebeleizis ar fi fost un alt zeu precum şi tot probabil eronata, în orice caz foarte discutabila, paralelă *Zalmoxis-zalmos*. Este însă probabil Eliade să fi urmărit, mai degrabă, să satisfacă gustul pentru senzaţional al occidentalilor în perioada Războiului Rece de după al Doilea Război Mondial (cf. Stoica, 1982).
Autorul acestor rînduri nu este, aşadar, adeptul multor ipoteze ale lui Mircea Eliade din domeniul tracologiei şi este obligat să-l avertizeze pe cititor asupra acestui detaliu incomod.

poate fi tradus prin '(prea)puternicul', în deplin acord cu datele generale şi specifice legate de mitologia şi de credinţele tracilor.

În general, informaţiile oferite de Herodot par rezonabile şi coerente, cu unele deformări inevitabile, legate – de exemplu – de pronunţarea reală a teonimului. Nu putem avea dubii că formele *Gebeleizis* şi *Beleizis* sunt EPITETE ale divinităţii supreme ('prea strălucitul', respectiv 'preaputernicul'). Avem toate motivele să credem că forma *Beleizis* nu este o eroare a copistului, ci – probabil – un alt epitet al lui Zamolxis.

Aceste lucruri fiind, sperăm, clarificate, să încercăm acum explicarea formelor de bază *Zalmoxis, Salmoxis, Zamolxis*.

Zalmoxis-zalmos 'blană (de animal)'. Această „etimologie" circula deja în lumea greacă şi a fost alimentată, foarte probabil, de existenţa formei trace *zalmos*. La rândul său, această etimologie a alimentat tradiţia că Zamolxis ar fi fost sclavul lui Pythagora şi că ar fi purtat o blană de urs (*zalmos*). Avem toate motivele să credem că aceste „explicaţii" era fabricate de tracii înşişi, cu două scopuri: (1) **de a ascunde sensul real, serios, al divinităţii lor** şi (2) **de a oferi grecilor o explicaţie pseudo-etimologică, dar conformă gustului şi orgoliului lor** (cf. n. 6). Asemenea explicaţii „de export" nu pot fi catalogate altfel decât grecizări voluntare. De altfel, nici Herodot nu crede în această etimologie, lăsându-l pe cititor *in medias res*, adică să decidă singur.

Lingviştii au atras atenţia că forma *Zalmoxis* trebuie să fie rezultatul unei metateze, *Zalmoxis* < *Zamolxis* (vezi alte discuţii la Muşu 1971 şi la Russu, 1967: 128). Încă din secolul al XVII-lea, Praetorius observase că forma *Zamolxis* trebuie să fie înrudită cu forma lituaniană *Ziameluks* (grafie medievală), cf. lituanian *žemė* 'pământ'. Sensul general ar fi aşadar 'zeul pământului', ceea ce ar în acord cu caracterul principal htonian al acestei divinităţi. Observaţia este remarcabilă pentru acele timpuri, am putea spune chiar genială şi care, de la bun început, îndrepta pe o pistă corectă cercetările etimologice ale modernilor. Totuşi, noi credem – vezi mai jos – că asocierea *Zamolxis–*zeme* 'pământ' este un detaliu mai tîrziu al evoluţiei zeului (vezi mai jos discuţia despre *zmeu* asociat formei *zmeură*, care NU este întâmplătoare, cum eronat cred mulţi cercetători).

Situaţia nu este însă complet clarificată, iar pentru a o complica şi mai mult documentele greceşti menţionează şi forma *Salmoxis*. Este interesant că, în general, specialiştii au ignorat această formă, este drept mai rară, dar

cu atât mai interesantă. Să fie o simplă eroare de copist? Posibil. Totuşi, alte forme cu radical **Sam-, *Som-* ne arată că multe cuvinte trace vor fi avut rădăcina **sam-, *som-*, ca atare înclinăm să credem că forma *Samolxis* nu este rezultatul unei erori.

Am văzut mai sus că forma *Zamolxis* este anterioară formei *Zalmoxis*, aceasta din urmă fiind, avem toate motivele să credem, o formă deformată intenționat, un produs „made in Dacia" pentru uzual exclusiv al grecilor şi, ulterior, al romanilor. Dacă ținem seama de faptul că evoluția lingvistică, în general, este de la consoană surdă (*s*) spre consoană sonoră (*z*), apoi luând în calcul metateza *zam-ol-* > *zalmo-*, cea mai veche formă reconstituibilă pentru acest teonim este **Samolxis*. Este, aparent, o complicare a problemei, de fapt este forma care deschide larg porțile analizei moştenirii arhaice pre-indo-europene la traci.

Rădăcina pre-indo-europeană **SaM-, *SeM-, *SoM-* a fost relativ des analizată în cazul câtorva forme tipice, de exemplu *Samos*, răspândită pe un vast areal sud-est european, inclusiv la traci. Câteva exemple pot fi utile cititorului. Hidronimul *Someş*, înrudit etimologic cu hidronimul francez *Somme* (vezi alte discuții la Muşu, 1981: 192 şi la Paliga, 1989 b: 328). Sens primitiv: 'înalt' şi 'adânc, profund' (cf. cazul formei latine *altus*, având cele două sensuri). Existența unei rădăcini **SaM-, *SeM-, *SoM-* în tracă este confirmată de documentele antice (vezi la Dečev, 1957: 417), iar perpetuarea unora până în română nu face decât să confirme existența acestei rădăcini: *semeț*, oronimul *Semenic*, antroponimul *Semenescu* etc. Se poate observa că sensul formei *semeț* trebuie să fie cel mai aproape de sensul străvechi al formei *Zamolxis:* 'prea-marele, semețul'.

Analiza lingvistică este în deplin acord cu analiza cultică: un amestec de elemente arhaice pre-indo-europene (corespunzătoare marilor civilizații ale neoliticului şi eneoliticului sud-est european) şi indo-europene (corespunzătoare valurilor succesive de migratori dinspre răsărit, acum acceptați a fi cele mai vechi valuri indo-europene). Să încercăm acum interpretarea sensului arhaic al teonimului a cărui formă inițială o putem reconstitui **Sam-ol-x-is*. Să încercăm o analiză de la sfârşit spre început:

(a) *-is* este o terminație greacă care ar putea, eventual, ascunde o terminație tracă; există numeroase toponime româneşti, cert ori probabil de origine tracă, perpetuând terminația *-eş, -iş* unde *ş* notează fonemul *š, sh* în albaneză.

(b) Litera greacă *ξ* (x) pune dificultăți. Noi credem că notează, în fapt, sunetul originar trac *č* (ca în *ce, ci*). Se pot compara şi

antroponimele trace de tip *Mamoxis, Mam-oxis*, cu rădăcina având sensul ‘mamă’ (Dečev, 1957: 284).

(c) Rădăcina *-ol-* pare a reflecta rădăcina pre-indo-europeană **OL-, *UL-* (variantă a rădăcinii **OR-, *UR-*), ‘mare, uriaş’ (vezi analiza la Paliga 1989 b şi 1992 a).

(d) Rădăcina pre-indo-europeană **SaM-* ‘mare, înalt; orgolios’.

Sensul general al teonimului poate fi aşadar reconstituit drept ‘(prea) marea divinitate (zeu ori zeiţă) a abisurilor/hăurilor şi/sau a înălţimilor’. Sens spiritual: ‘Prea-marele, prea-înaltul’.

Aşadar, evoluţia „substanţei” şi a formei divinităţii supreme a traco-dacilor poate fi reconstituită astfel:

(1) Divinitate htoniană pre-indo-europeană (neolitică şi eneolitică), a cărei formă arhaică poate fi reconstituită **Samolčis*: **SaM-OL-č-is*.

(2) Ulterior, sub influenţa indo-europeană, divinitatea capătă noi epitete, în principal de zeu al cerului şi al tunetului. Tot ca urmare a persistentului avans al indo-europenilor şi a diminuării vechilor culte neolitice, apare epitetul de zeu al cerului precum şi asocierea cu rădăcina indo-europeană „pământ”, **ĝhď em-, *ĝhem-* > trac **zem-, *zam-*. Ca urmare a evoluţiei şi a pierderii formei iniţiale, teonimul se deformează **Samolčis* > **Zamolčis*. (Vezi despre *zmeu*, mai jos, un continuator al acestei rădăcini în limba română).

(3) Deformarea continuă prin metateza *zamol-* > *zalmo-*, care – ulterior – ajută şi asocierea populară cu *zalmos* ‘blană de animal’; estimăm că tracii înşişi au „elaborat” această „explicaţie etimologică” pentru uzual grecilor, fapt care a condus la acreditarea ideii că Zamolxis ar fi fost sclavul lui Pythagora, o „legendă” de origine greacă.

Aniconismul

Reprezentanţiile vizuale în lumea tracă erau limitate la: (1) „Cavalerul Trac” (Der Thrakische Reiter, The Thracian Knight), apărut sub influenţa elenistică şi asupra căruia vom reveni mai jos. (2) După cucerirea romană, divinităţile romane, uneori asimilabile, conform obiceiului roman, unei divinităţi locale, cum ar fi Diana-Bendis. (3) Monedele (Donoiu, 1980). În general, **nu există nicio reprezentare vizuală a unei divinităţi trace**, în mod cert nu există reprezentări vizuale ale lui Zamolxis ori ale unei alte divinităţi majore a societăţii trace „clasice”. De altfel, documentele antice

nu indică o altă divinitate traco-dacă propriu-zisă în afara lui Zamolxis. **Aniconismul** este aşadar caracteristica esenţială a religiei traco-dace. Din punct de vedere tipologic, sistemul religios trac, în general, şi traco-dac, în particular, pare similar religiilor aniconice, cum ar fi, la alt nivel, iudaismul. Este şi motivul pentru care grecii nu au înţeles esenţa unui asemenea sistem, iar tracii au simţit nevoia de a „fabrica" explicaţii exportabile, pentru gustul grecilor. Putem face o comparaţie cu incapacitatea grecilor de a înţelege iudaismul; de fapt, originile antisemitismului pot fi datate în cel de-al treilea secol î. H., în lumea greacă (Bevan în Bevan şi Singer, 1927: 29–68).

Apoi, în ciuda puternicei influenţe greceşti, apoi romane, traco-dacii nu au adoptat scrierea fonetică, dar este probabil că aveau un sistem de grafeme simbolice şi iniţiatice. Era vorba, foarte probabil, de **interdicţia totală a reprezentărilor vizuale, inclusiv a scrisului**[7]. Nici influenţa elenistică, nici romanizarea nu au putut modifica această mentalitate arhaică, „retrogradă" pentru mentalitatea omului modern, ca – de altfel – şi pentru greci ori pentru romani. O asemenea interdicţie nu poate funcţiona decât având un puternic substrat religios convenţional numit „religia zamolxiană". O asemenea mentalitate arhaică a supravieţuit până în secolul al XVII-lea, în aşa-numitele norme juridice cunoscute drept *jus Valachicum* ori *lex Olachorum* (Sachelarie et Stoicescu, 1988: 176-178; alte discuţii la Paliga, 1991)[8].

7 Textele trace sunt o raritate. De fapt, este vorba despre inscripţii scurte, uneori nefiind sigur că sunt într-adevăr trace. Cea mai lungă inscripţie, dacă epitetul „lung" este aplicabil, este cea de pe inelul de la Ezerovo, Bulgaria, indescifrabilă (prezentare şi discuţii la Dečev, 1957: 566 sq.). În ce priveşte pretinsa inscripţie traco-dacă de la Samizegetus, pe interiorul unui mare recipient (actualmente expus la Muzeul Naţional de Istorie şi Arheologie, Bucureşti) DECEBALVS PER SCORILO, „tradusă" de H. Daicoviciu 'Decebalus fiul lui Scorilo', este vorba, în fapt, de o banală inscripţie dedicatorie în latină, cu *per* în loc de *pro.* Inscripţia este interesantă, deoarece atestă două antroponime trace, pe regii *Decebalus* şi *Scorilus*. Apoi, arată că latina începuse să fie folosită înainte de cucerirea romană efectivă, ceea ce este în acord cu datele istorice şi arheologice. Inscripţia nu este în tracă, aşa cum eronat a crezut şi Daicoviciu şi cum au crezut şi alţii care, probabil, nu au îndrăznit să-l contrazică.

8 Interdicţia scrisului a fost semnalată în credinţele populare româneşti până în secolul al XX-lea (informaţie personală de la Ion Ghinoiu).

Concluzii

Analiza mitologică şi lingvistică arată că atât teonimul *Samolxis* (*Zamolxis, Zalmoxis*), cât şi cultul asociat, oricât de sumare şi de incomplete ar fi informaţiile, atestă un amestec de elemente arhaice pre-indo-europene, supravieţuind de la civilizaţiile neolitice şi eneolitice ale sud-estului european, dar şi elemente indo-europene. Forma reconstituită este **Sam-ol-č-is* 'marea divinitate a adâncurilor, a peşterilor şi/sau a înălţimilor', iar ciclicitatea aparițiilor sale arată fundamentul pre-indo-european al divinității. Influența indo-europeană se observă în epitetul „strălucit, luminos", tipic marelui zeu indo-european al cerului senin şi al tunetului. Tot influență ori contaminare indo-europeană este asocierea cu o formă **zam-, *zem-* 'pământ', precum şi, după metateza *zam-ol- > zal-mo-*, asocierea cu un cuvânt *zalmos* 'blană de animal'.

Cultul lui Samolxis/Zamolxis era asociat **inițierii** şi **aniconismului**. Era un cult rezervat inițiaților în formele sale complexe. Putem fi siguri că nu oricine avea acces la secretele Marelui Zeu, iar inițierea îl obliga pe fostul neofit la păstrarea unor norme stricte de comunicare cu neinițiații.

NOTĂ FINALĂ

Deloc întâmplător, la acest capitol nu am inclus nicio reprezentare vizuală a Marelui Zeu Zamolxis, deoarece nu există nicio asemenea reprezentare, cea mai clară dovadă a caracterului aniconic şi inițiatic al religiei traco-dacilor.

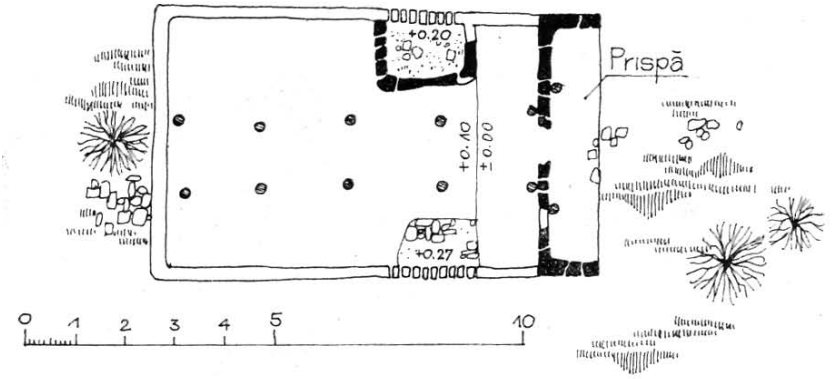

a) Sălacea, jud. Bihor. Sanctuar liniar, reconstituire.

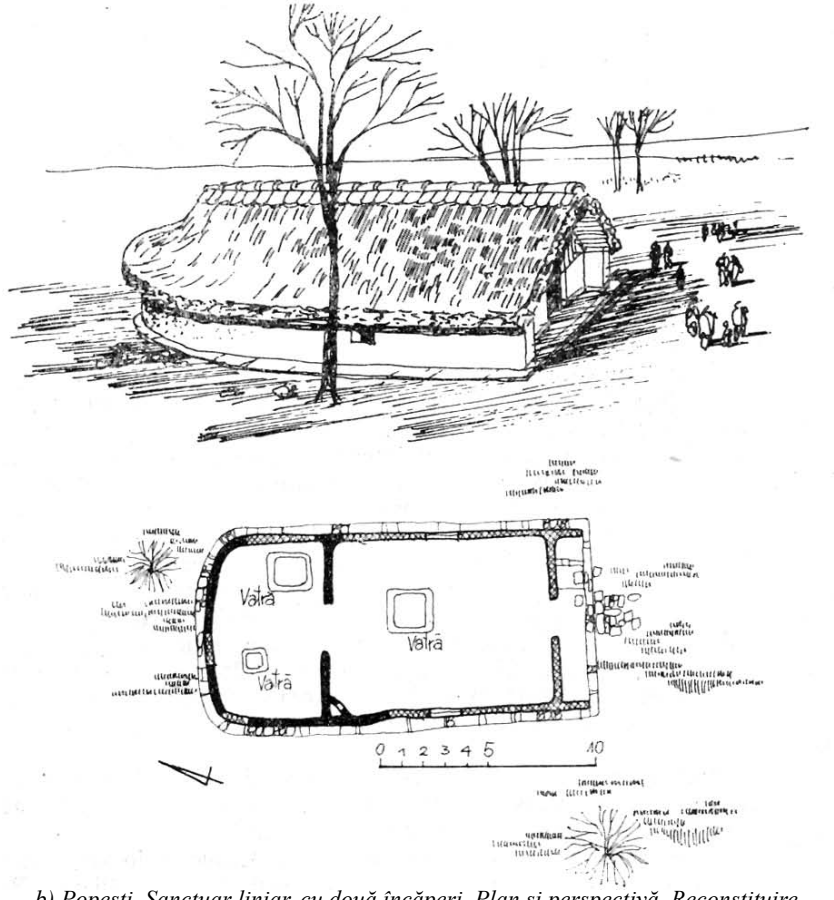

b) Popeşti. Sanctuar liniar, cu două încăperi. Plan şi perspectivă. Reconstituire.

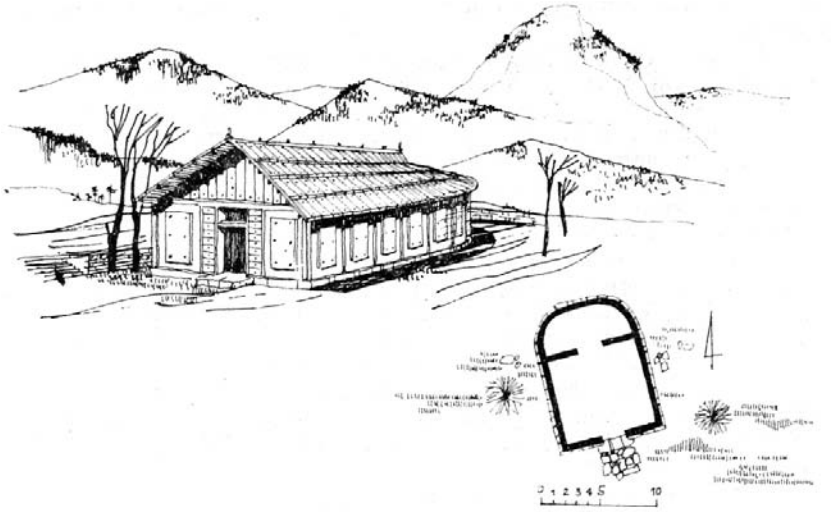

Piatra Roşie. Sanctuar liniar cu două încăperi. Plan şi perspectivă. Reconstituire.

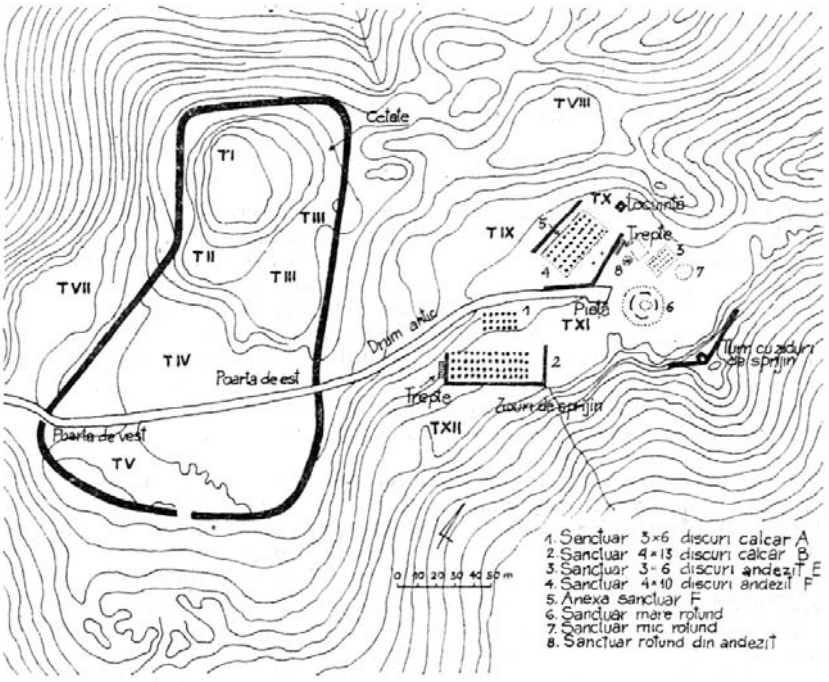

Grădiştea Muncelului. Cetatea şi incinta sacră cu poziţionarea unor sanctuare patrulatere fără a se considera concomitenţa şi nici data execuţiei lor. Plan.

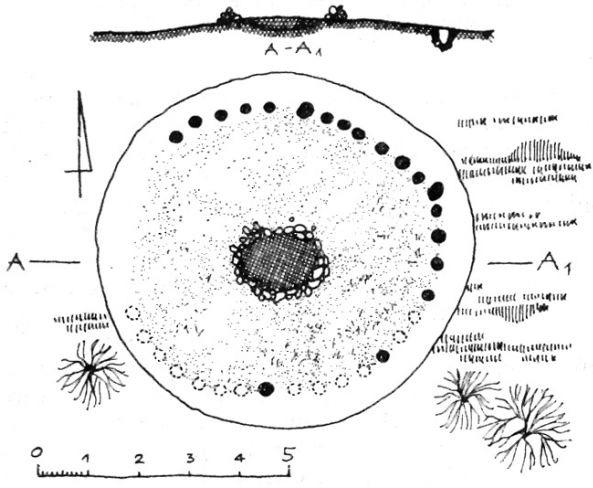

Pecica, jud. Arad. Sanctuar circular simplu. Plan şi secţiune.

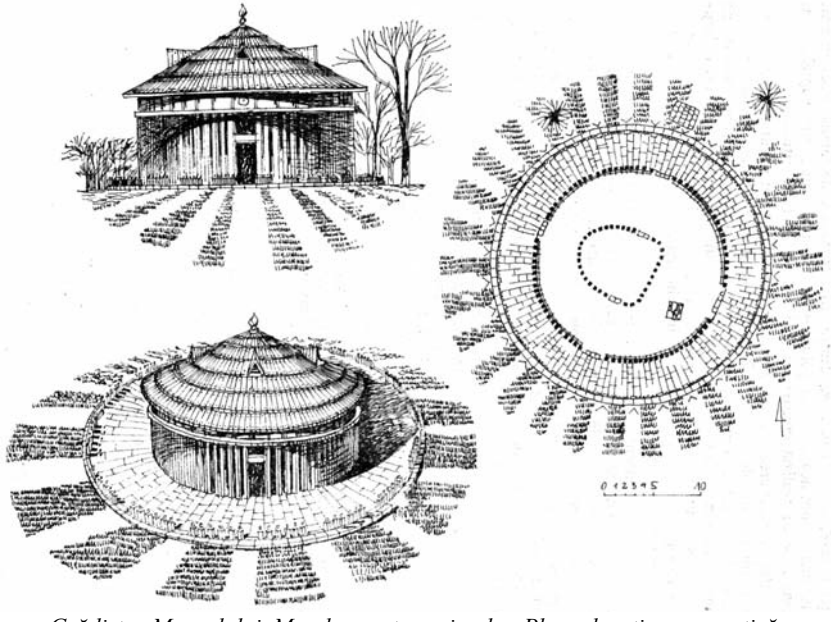

Grădiştea Muncelului. Marele sanctuar circular. Plan, elevaţie, perspectivă. Reconstituire.

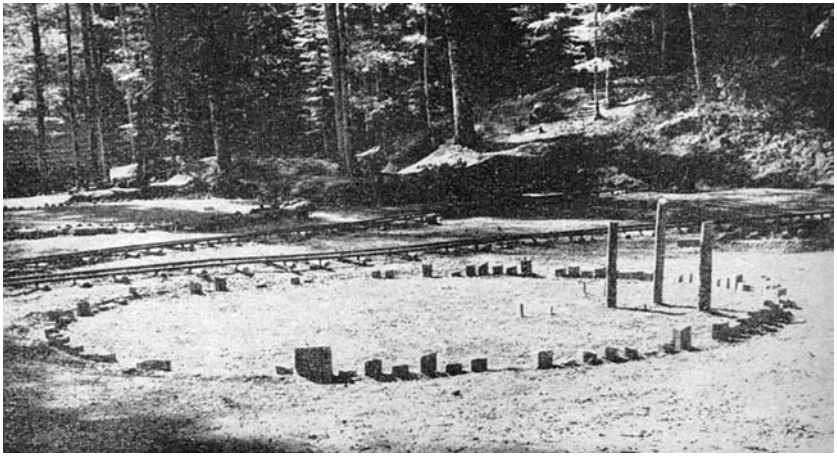

Sanctuarul circular de la Sarmizegetusa Regia, jud. Hunedoara.

Cnemide de la Agighiol, final de secol VI d. H.
Muzeul Naţional de Istorie şi Arheologie, Bucureşti.

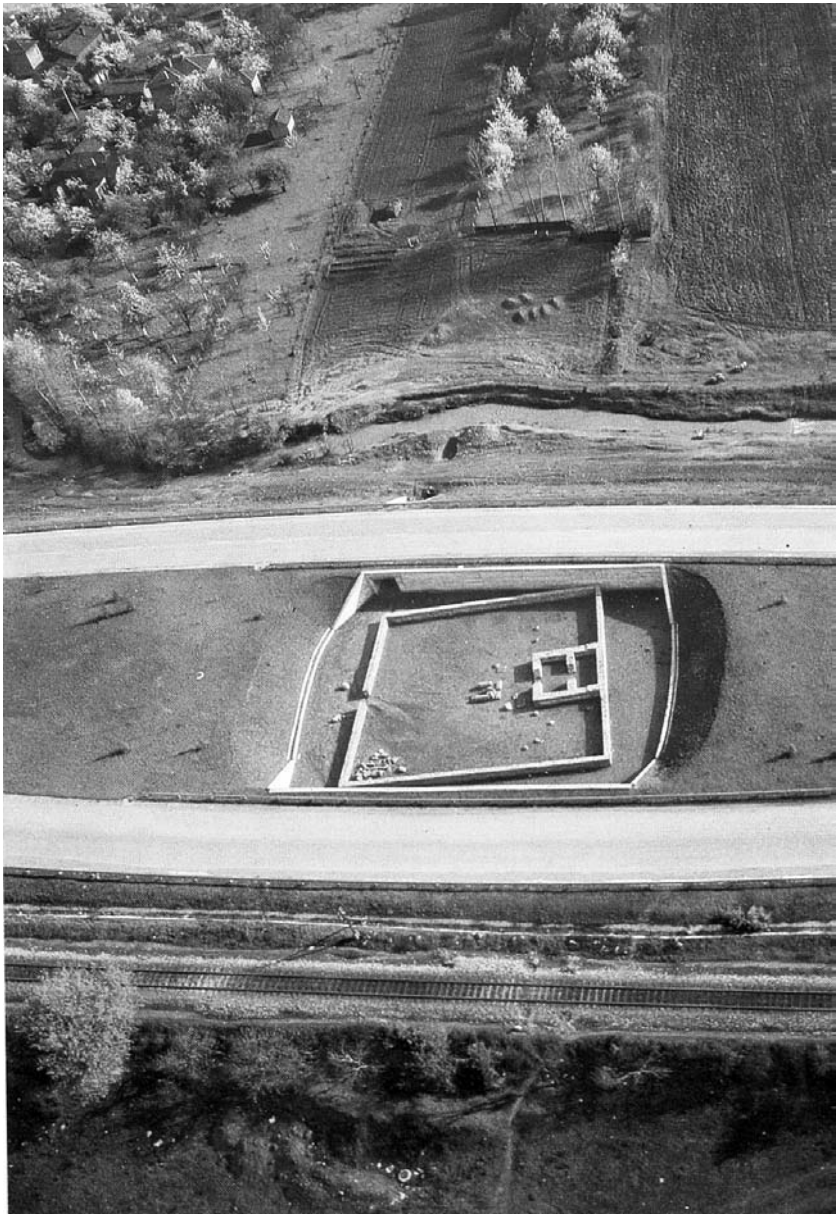

Sanctuarul de la Daskalovo, districtul Pernik, Bulgaria.

Capitolul 2

Zeii cei mulți ai celor mulți

Deşi unii cercetători ai antichităților trace au sugerat un soi de monoteism *avant la lettre*, cercetările nu pot confirma o asemenea ipoteză. Nici henoteismul trac[1], ori măcar traco-dac, avansat de Pârvan, nu pare a fi fost specific strămoşilor traci. Adevărul este că autorii antici ne-au transmis peste două sute de nume sacre trace, în principal teonime şi epitete sacre. Am văzut mai sus că perechea *Zamolxis–Gebeleizis* reflectă nu doi zei, cum eronat au sugerat mulți autori, ci forma de bază (Zamolxis) şi epitetul său principal (*Gebeleiz*is „strălucitul").

În partea finală a lucrării, am adăugat un capitol rezumativ, care cuprinde teonimele trace importante precum şi un număr considerabil de „nume sacre" relevante demersului nostru. Aici vom încerca să analizăm, fie şi succint, câteva dintre teonimele importante. Vom încerca să arătăm că tracii nu erau, nici nu puteau fi, monoteişti. Este însă probabil că elita politică şi religioasă practica rituri inițiatice, bazate pe doctrina zamolxiană, pe când poporul, „cei mulți", practicau culte neorganizate instituțional. Doar câteva dintre acestea însă ni s-au transmis până în română şi în câteva limbi sud-est europene.

Bendis Zeița țesătoarelor şi a sorții, căci ea „țesea soarta" oamenilor încă de la naştere; zeița lunii. Rădăcina teonimului este destul de clară: indo-european **bhend-* 'a lega, a îndoi', de aici şi englez *bind*, german *binden* etc. Deşi unii cercetători au propus şi alte explicații, aceasta este şi cea corectă.

Trebuie să fi fost o zeiță importantă a lumii trace, după cum atestă relativ numeroasele mențiuni la cultul său. După cucerirea romană, a fost asimilată zeiței Diana. Unele însuşiri ale zeiței Bendis o apropie, mai degrabă, de enigmatica Hekate a grecilor, zeița tenebrelor şi a spaimelor nopții. În orice caz, cultul zeiței este bine atestat şi continuă, prin uzuala *interpretatio romana (Bendis* ar fi *Diana*), şi după cucerirea romană.

Ipostaza de divinitatea a sorții continuă în folclorul românesc prin figura *Ursitoarelor*. Nu trebuie să ne facem însă iluzia că Ursitoarele ar fi

1 Cultul unui zeu principal, chiar dacă – în ansamblu – într-o religie politeistă.

continuatoarele directe ale marii zeițe Bendis ci, mai degrabă, reinterpretarea sorții în noile ipostaze ale lumii creştinate, dar încă „bântuite" de vechile credințe.

Cotys, Cotyto, Kotys Zeiță a vegetației. Numele trebuie să fie înrudit cu al plantei *cotiata* „iarbă tare" (*triticum repens*). De la aceeași rădăcină, aşa cum am arătat relativ recent, este şi *ciot*, formă pe care româna o păstrează din substratul traco-dac (Paliga, 2006 b: 69). Înrudite cu această formă sunt numeroase alte forme cu radical *cio-, ciu-: cioc, Ciuc, ciut* etc. având sensul generic „ascuțit, proemient", „pisc" (în oronime, cum e Ciuc, eronat considerat de unii autori a fi de origine maghiară). Forma românească ne ajută să reconstituim şi pronunția reală a formei trace: **čotis*, cu notarea sunetului *č (ce, ci)* prin *c, k* în latină şi greacă, deoarece niciuna dintre aceste limbi nu are un semn grafic pentru acest fonem[2].

La origini, zeița *Cotys (*Čot-is)* trebuie să fi fost asociată formelor ascuțite, după cum arată cât se poate de convingător etimonul său. Fiind asociată formelor ascuțite, trebuie să fi fost asociată şi energiilor naturii, energiilor descătuşate prin ascuțişuri. Ulterior, prin evoluție şi generalizare, capătă atribute de zeiță a vegetației în general, apropiindu-se de zeița Bendis.

Dabatopeios Zeul-faur la traci. Un compus a cărui primă parte, *dab-*, trebuie să fie înrudită cu forma românească *dibaci* (pe nedrept considerată de mulți lingvişti ca nefiind arhaică, vezi la Paliga, 2006 b: 88).

Dabatopeios se recomandă drept „zeul-dibaci", am zice „Dibaciul", meşterul sacru capabil să potrivească metalele şi să folosească focul în scop metalurgic.

Reamintim, în context, că tracii – asemenea altor grupe etnice antice, unde focul ocupa un loc esențial în ansamblul credințelor – diferențiau şi deosebeau ipostazele focului. Unele dintre aceste cuvinte au fost păstrate până în română: *pur* (în *pururi, pururea*) este focul etern al cosmosului; *vatră* este focul casnic, focul folosit în preparea pâinii; **zbel-, *geb-* (*Zbelsurdos, Gebeleizis*, forme nepăstrate în limbile moderne, dar având clare forme înrudite) era focul zeesc al fulgerului etc.

Kybēlē, uneori **Kybēbē** Zeiță frigiană (din Asia Mică) a pământului, a recoltelor şi a iubirii; iubita lui *Attis*. Figură complexă, de origine obscură,

2 Am scris numeroase pagini despre problema – esențială – a notării fonemelor trace în textele antice. Vezi problematica şi alte referințe la Paliga 2006 b: 217 sq.

probabil pre-indo-europeană, respectiv continuând o divinitate arhaică a neoliticului local. Rădăcina *kyb-, kub-* o face încă mai greu analizabilă.

Asocierea zeiţei cu pământul, dar şi cu iubirea face parte dintre obiceiurile străvechi, uzuale, căci pământul era văzut ca simbol al fertilităţii, asemenea pântecului femeii.

Sabadius, Sabazius, Sabazios Unul dintre zeii cei mai importanţi ai lumii trace, zeul vegetaţiei în plinătatea ei, în turgescenţă, zeul formelor pline, care pocnesc de sevă; de aici, zeul ithyphallic prin excelenţă. Numele zeului este înrudit cu numele unor divinităţi similare, *Savadai, Sauadai*, se pare – la rândul lor – similare Silenilor. Iar Silenii sunt, la urma urmei, nişte *satyri*. Am avea deci ecuaţia *Sabadius, Sabazius = Savadai = Sileni = Satyri*: daimoni ai plinătăţii puterilor naturii, ai puterilor fecundităţii. Din seria aceasta cultică, clar etimologic ar fi numele Satyrilor, un compus *sa-tyr-*, cu un *sa-* prefix şi rădăcina **tur-* 'a umfla, a fi plin de sevă'. Iar Satyrii, ca şi silenii, era interpretaţi, în ipostaza lor de plinătate a naturii, şi cei ithyphallici adică, având penisul în erecţie, cum este arătat uneori şi *Dionysos*, ca *Dionysos orthós*, Dionysos cel cu phallus-ul în erecţie.

Sabadius, Sabazius se ridica astfel ca o figură proeminentă între alţi *Savadai*, precum *Dionysos* se înălţa între Sileni. El era, în chipul formelor pline, asociat şarpelui şi venerat ca atare. Chiar grecii, nu foarte ruşinoşi în firea lor, se revoltau la împreunarea rituală a unor femei cu şarpele Sabazios.

Într-o fază târzie, atinge şi nivelul de zeu al războiului, asemenea tipicilor zei *Pleistoros* şi *Kandaon*, ba chiar zeu al soarelui.

Înrudite etimologic sunt formele: lituanian *Sėva*, zeiţa fertilităţii şi a vegetaţiei; sud-slav *Siva*, zeiţa vegetaţiei la bulgari şi la sârbi, adică la slavii continuatori ai tracilor sudici.

Semele Zeiţa frigiană a pământului întruchipat ca divinitate feminină. Forma este grecizată, forma originală fiind – desigur – *Zemelō*, detaliu care alătură numele zeiţei numelui lui Zamolxis, radical *zam-, zem-* 'pământ'. Vezi discuţiile mai sus, în capitolul dedicat lui Zamolxis.

Reprezentare pe un inel de aur descoperit într-un mormânt nobiliar de la Brezovo, regiunea Plovdiv, Bulgaria, datat în jur de 400 d. H.

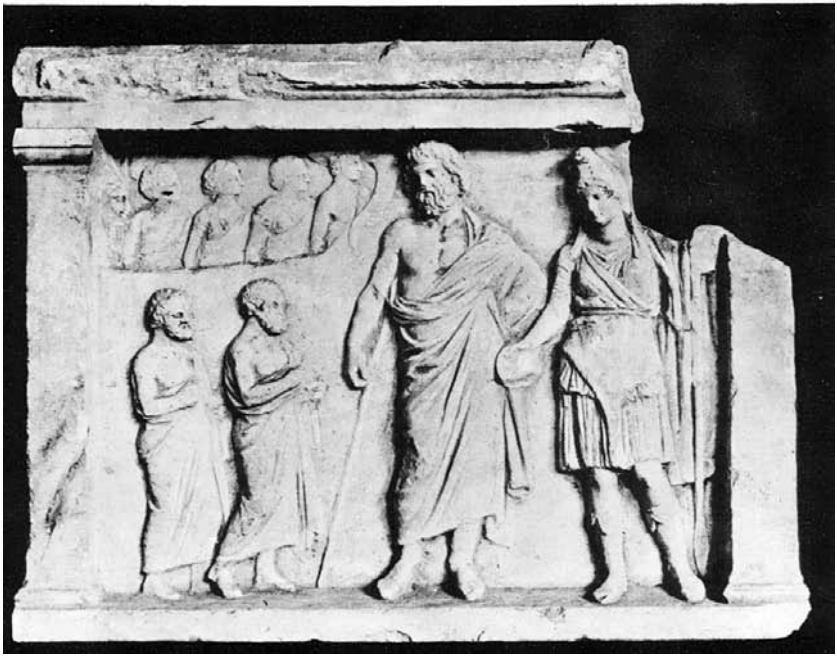

Relief votiv al zeiței Bendis de la Pireu. La dreapta este Bendis, alături zeul Deloptes. La stânga, cele două figuri mici îi reprezintă pe adoratori. Sus, de la stânga la dreapta: zeul Pan, cele trei nimfe şi zeul Hermes.

Medalion din lut cu reprezentarea zeiţei Diana de la Grădiştea Muncelului. Descoperire datată după anul 79 d. H.

Artemis, secolele II-III. Philippi.

Car din situl de la Bujoru, jud. Teleorman, sec. VIII–VII î. H.

Car din situl de la Dupljaja, Serbia, finalul epocii bronzului.

Vas de lut cu mâner de la Čatalka, regiunea Stara Zagora, Bulgaria. Sfârşitul mileniului al II-lea d. H.

Car ritual de la Orăştie, jud. Hunedoara. Nedatat, probabil finalul epocii bronzului.

Stânga. Hermes. Zlatovrăh, districtul Plovdiv (antic Pulpudeva), Bulgaria; Dreapta. Hekate, cumpăna secolele II-III. Descoperire din Bulgaria.

Capitolul 3

Cabirii sau inițierea

Numele Cabirilor trebuie să fi fost enigmatic chiar şi anticilor. Fiind simbolul inițierii prin definiție, simbolul tainelor universului, este de presupus că şi cultul lor era – celor mulți – la fel de enigmatic. Cultul lor este atestat în Lemnos, dar „citadela" trebuie să fi fost Samothrake, „insula Samos a tracilor", loc venerat în Antichitate, considerat al doilea după Eleusis.

Herodot ne asigură că este un cult extrem de vechi, din vremea pelasgilor, fapt care asigura anticilor venerație şi considerație. Tot Herodot ne spune că legenda lor era circumscrisă unui Hermes ithyphallic, ceea ce înseamnă, în limbă vulgară, un Hermes cu penisul în erecție.

Epitetele cunoscute ale cabirilor erau:

Axieros „vrednicul, preavrednicul"

Axiokersos „vrednicul mire" precum şi „sacrul plugar, sacrul agricultor, sacrul zămislitor", „cel care despică folosind securea"

Axiokersa „vrednica mireasă"

Paralela „agricultor, plugar" ~ „mire, mireasă", respectiv „a ara, a lucra pământul" ~ „a fertiliza (pământul) dar şi „a fertiliza o femeie, a întreține un raport sexual" face parte din firea lucrurilor celor vechi. Cultul cabirilor se axa pe paralela „agricultor" ~ „mire, mireasă", respectiv „a ara" ~ „a însămânța, a insemina, a avea raport sexual", explicabil prin epiglese antice:

kersai „a tăia, a despica", adică „a ara, a prelucra pământul" şi „a avea raport sexual, a despica măruntaiele unei femei";

kersēs „nuntă, căsătorie"

Cultul inițiatic al cabirilor se baza, aşadar, pe asocierea agrar-sexuală „a ara, a fertiliza pământul" – „a fertiliza o femeie, a avea raport sexual". Este o asociere arhaică ce vine din neolitic şi eneolitic, de la străvechile civilizații pre-indo-europene ale sud-estului european. Nu ştim, nu putem şti şi nu vom şti niciodată ce culte şi ce mistere s-au practicat pe insulele Lemnos şi Samothrake („tracica Samos" ori „Samos a tracilor"). Putem însă presupune, cu datele oferite de analiza comparată a datelor lingvistice şi religioase, că

inițierea se baza pe această veche asociere, specifică popoarelor de agricultori şi de vânători, cum au fost, inițial, toate grupele etnice din vechime.

Față de inițierea zamolxiană, dedicată (şi, putem fi siguri, limitată) elitei sociale, păturii conducătoare reprezentată de *tarabostes (tara-bostes* „*bostes* cei tari") şi de *ziby-thydes* „strălucitii, veneratii", cultul cabirilor trebuie să fi fost unul „popular", accesibil celor mulți.

Capitolul 4

Cavalerul trac

Aşa cum îl avertizam pe cititor la începutul acestui volum, modernii au păstrat puţin, am putea spune chiar incredibil de puţin, din mitologiile Antichităţii. Grecii moderni nu au păstrat practic nimic din mitologia strămoşilor antici, nici italienii nu au păstrat nimic din mitologia romană.

Totuşi, aşa cum am punctat în câteva locuri, modernii au păstrat câteva elemente arhaice. În mod specific, românii au păstrat nu puţine elemente din limba strămoşilor traci ori traco-daci, iar – la nivelul mitologiei populare şi a lexicului aferent – sunt câteva elemente evident arhaice, chiar dacă, în unele cazuri, putem crede că avem de-a face cu recreări medievale ale unor motive antice.

Între acele supravieţuiri remarcabile este, fără îndoială, *Cavalerul Trac*, altfel numit *Călăreţul Heros, Heros*, iar – în alte limbi – *Der thrakische Reiter* (Călăreţul trac), *The Thracian Knight*.

Cavalerul trac este, în esenţă, o figură mitică „postclasică", de influenţă elenistică, apărută la tracii de sud, apoi răspândită în toată lumea tracă. Descoperirile arheologice din Bulgaria, România, Serbia (dar şi alte zone ale spaţiului sud-slav, cum ar fi Macedonia) şi Ungaria stau mărturie în acest sens. Reprezentările pot fi împărţite în trei grupe:

1. Călăreţ stând ori păşind calm spre stânga; de regulă, ţine o cupă în mâna dreaptă, iar în faţa sa se află un altar, uneori un copac şi un şarpe. O subcategorie este reprezentată de caveler cu mâna întinsă, fără cupă, rezemată de gâtul calului.

În unele situaţii, în faţa cavalerului apare o figură feminină; alteori, undeva sub cal este sugerat un câine şi/sau un mistreţ.

2. Călăreţul, singur, agită suliţa ori lancea în mâna dreaptă şi în mişcare spre dreapta. Subvariantele arată diverse scene. În unele dintre acestea, apare un altar circular, pe care calul îşi pune piciorul din faţă, dreptul sau stângul; sub cal apare un mistreţ sau un cerb urmărit de câini. În câteva cazuri, lângă altar apare un copac, iar un şarpe se încolăceşte fie pe trunchi, fie pe o creangă. Uneori apar(e) şi una-două figuri feminine. Un tânăr argat ţine coada calului.

3. Călărețul este înfățișat ca revenind de la vânătoare: în mâna dreaptă ține de picioarele dinapoi un animal vânat, spre care adulmecă un câine și un leu (alteori doi câini și un leu). Un tânăr argat ține coada calului. În câteva cazuri, apar și deja semnalatele figuri feminine.

Acestea ar fi cele trei tipuri de bază. Numeroasele descoperiri, pe un vast areal sud-est și central european, ne arată perpetuarea unui motiv de tip eroic și războinic, în care eroul și calul său, uneori alături de alte figuri (figura feminină, argatul, câinele, mistrețul), sugerează un motiv arhaic, dar reprocesat sub influență elenistică.

Dacă privim la epitetele analizabile ale Cavalerului Trac (vezi capitolul final, lexiconul B), observăm – pe de o parte – forme precum „Marele", „Puternicul", „Cel Tare", „Vătaful, Stăpânul", pe de altă parte un anume cult al orzului (un grup etnic trac se numea chiar „orzarii"), precum și un epitet al Cavalerului Trac, „purtătorul de orz". Din analiza acestor forme rezultă că acest Heros postclasic trebuie să fi întruchipat un erou popular, o proiecție miraculoasă într-o lume tracă pe cale de inexorabilă disoluție. Ea va mai rezista câteva secole, în insule lingvistice tot mai izolate, dar sfârșitul era previzibil, iar profeții traci îl vor fi știut.

Heros sau Cavalerul Trac era, așadar, eroul unei lumi în amurg, eroul unei lumi care își prevestea sfârșitul. Peste câteva secole, Heros sau Cavalerul Trac se reîntruchipează în figura Sf. Gheorghe, sfânt important al sud-estului european, continuatorul creștin al Marelui Heros trac.

Reprezentarea celor morţi ca un Cavaler Trac. Marmură, Mausoleul din Brestnik, districtul Plovdiv, Bulgaria. Jumătatea secolul III.

Relief în marmură cu reprezentarea Cavalerului Trac. Sanctuarul de la Glava Panega, Bulgaria, final de secolul II.

Asklepios identificat cu un Cavaler Trac. Sanctuarul de la Glava Panega, districtul Loveč, Bulgaria. Inscripţia din greacă se poate traduce astfel: „Lui Heros Saldokelenos a dedicat [aceasta] Gai[u]s, fiul lui Goleos, cu veneraţie.” Vezi mai jos lexiconul formelor sacre pentru încadrarea teonimului Saldokelenos.

Capitolul 5

Moşteniri şi supravieţuiri[1]

Există larg răspândită convingerea că profunda şi complexa religie traco-dacă va fi lăsat urme în credinţele româneşti. Să fie adevărat? Dacă da, cât de profunde şi de ample sunt aceste influenţe? Dacă nu, de ce s-a acreditat o asemenea idee? În paginile următoare, vom încerca să prezentăm succint numai câţiva „termeni sacri", de certă ori foarte probabilă origine pre-romană, tracică. Date fiind limitele impuse acestei serii, nu putem aborda şi alte aspecte, cum ar fi obiceiurile anului tradiţional, de exemplu Mărţişorul: chiar dacă numele său este o creaţie românească, obiceiul este precreştin, de origine tracă, fiind perpetuat, în forme asemănătoare, la români şi la bulgari. Exemplele pot continua. Motive străvechi, „reprocesate" din Evul Mediu până în epoca modernă, sunt numeroase. Nu toate reflectă o tradiţie neîntreruptă, ci – uneori – reinterpretarea unor motive arhaice.

Pentru a aprofunda chestiunile legate de supravieţuirea unor motive arhaice în credinţele populare, cititorul este îndrumat să consulte bibliografia de la finalul volumului şi să se îndrepte spre lucrări special dedicate acestei teme. Aici ne vom limita la reliefarea unor termeni arhaici, precum şi la semnificaţia lor străveche.

Practicile precreştine supravieţuiesc până astăzi, în România (Ghinoiu, 1988; 1995) ori în Lituania (Greimas, 1996). **Oralitatea, analfabetismul, influenţa „păgână", precreştină** – iată câteva elemente comune tuturor spaţiilor culturale europene, sarcina cercetătorului fiind aceea de a identifica elementele specifice, locale, influenţele şi contaminările. Din această perspectivă, teritoriul românesc nu reprezintă o excepţie, ci este un aspect particular al unui fenomen pan-european: perpetuarea unor credinţe arhaice, precreştine, până în zilele noastre.

Distingem patru straturi cultural-religioase ce şi-au adus contribuţia la sinteza civilizaţională a Europei: (1) religia şi mitologia romană, cu unele influenţe greceşti şi apoi orientale; (2) mitologia şi credinţele autohtone: pe teritoriul românesc şi bulgăresc – trace; în sud-vestul Peninsulei Balcanice – ilire; în Europa Occidentală – celtice etc., (3) mitologia şi credinţele

1 Vezi acum şi Paliga 2006 b, unde analizăm peste o mie de forme trace, certe ori probabile, moştenite de română din substratul tracic.

diverselor grupuri etnice din perioada secolelor IV–X d. H., mai ales ale slavilor în zona noastră, cu precizarea că aceste influenţe par a fi fost mult mai nesemnificative decât s-a crezut adesea; (4) influenţa creştină.

Referindu-ne doar la zona analizată aici, a vechiului teritoriu trac, raporturile dintre diversele straturi lingvistice (roman, traco-ilir, slav, creştin) nu sunt totdeauna clare şi, ca atare, nu sunt nici uşor de analizat, mai ales că fiecare dintre aceste componente lingvistice, religioase şi culturale are istoria sa, influenţele sale şi o anume evoluţie. Dificultăţi apar şi în cazul analizării vocabularului mitologic şi religios, accentuate aici de specificul domeniului, unde lingvistul nu propune un raport rezonabil între cuvinte şi lucruri, ci între cuvinte şi lumea mitului şi/sau a divinului. Cu toate acestea, ţinând seama de unele puncte neclare, analiza este posibilă şi, pe măsură ce datele se constituie într-un corp coerent, neclarităţile se reduc treptat, transformându-se în probabilităţi ori în certitudini pe care analiza lingvistică nu le poate ignora.

Religia şi credinţele romane au avut o evoluţie complexă şi complicată. Este cert că latina a transmis romanităţii carpato-danubiene, deci şi românei, termenii fundamentali ai vocabularului religios creştin, fapt ce atestă – fără dubiu – caracterul roman al influenţei creştine între Carpaţi şi Marea Egee. Influenţa slavă, inclusiv influenţa slavă în lexicul creştin, este cu câteva secole mai târzie. De la romani, nici românii, nici alte popoare romanice, nu au păstrat însă elemente profunde ale religiei romane. Nici italienii nu mai perpetuează nimic din mitologia strămoşilor romani, nici grecii moderni nu mai păstrează nimic din mitologia strămoşilor helleni. Dacă nu am fi avut textele antice, nu am putea reconstitui complexa mitologie greacă pornind de la folclorul şi de la credinţele neogrecilor. Nu putem avea iluzia că putem ajunge la marea religie zamolxiană pornind de la folclorul românesc ori sud-est european, în ansamblu.

Sistemul mitologic-religios trac şi ilir (uneori etichetat traco-ilir) pune probleme specifice de analiză, în primul rând datorită caracterului său oral. Accentuăm faptul că **oralitatea** şi **caracterul iniţiatic** al sistemului sacru tracic reprezintă cheia înţelegerii sale. Ca atare, cercetătorul trebuie să apeleze fie la datele oferite de analiza lingvistică comparată, fie la datele oferite de alte discipline: arheologia, folclorul, obiceiurile populare etc., neputând fi ocolite nici informaţiile – oricât de lacunare ar fi – oferite de scriitorii antici. Nu este uşor însă a corobora date provenind de la discipline diverse şi nu este totdeauna uşor a trage o linie fermă de demarcaţie între *tradiţie* şi *inovaţie*.

Trebuie precizat că, deja în secolele V–VII d. H., avusese loc o sinteză culturală daco-romană (ori, în sens larg, traco-romană), în care elementele lingvistice şi mitologic-religioase au fuzionat pentru a da naştere fazei incipiente (sau străvechi) a protoromânei şi a sistemului de norme tradiţionale româneşti. Jus Valachicum (sau lex Olachorum) trebuie să-şi aibă originea în această perioadă, fiind un element definitoriu al civilizaţiei româneşti. Analizând ansamblul calendarului tradiţional românesc şi al obiceiurilor conexe, Ghinoiu (1988; 1995) observă caracterul arhaic, evident precreştin, al acestora.

Aşa cum rezultă din cercetările de până acum, sincretismul cultic traco-roman, apoi proto-românesc ori romanic dalmat[2] a fost esenţialmente de factură populară, **într-un context civilizaţional aproape exclusiv oral**. Iată de ce considerăm că cei mai vechi termeni din sfera cutumelor populare, a mitului, a religiosului în general trebuie să fi avut iniţial un caracter popular, nesofisticat. Abia ulterior, după secolul al VIII-lea d. H., încep să apară influenţele livreşti, de factură creştină. Această „lume de analfabeţi", cum era – de altfel – toată Europa la acea dată, avea specificul său, normele sale, proiecţiile sale în lumea sacrului. Unele au supravieţuit până astăzi, deşi mereu adaptate unor realităţi sociale periodic ori constant schimbătoare. Aşa cum bine a observat Ghinoiu (1988), Crăciunul, Boboteaza, Mărţişorul, Paştele, Sânzienele, Sântămăria sunt tot atâtea relicte ale unui calendar arhaic, precreştin, deosebit de tenace de-a lungul timpului. În continuare, vom încerca să analizăm tocmai acei termeni arhaici, de origine autohtonă, ce au stat la baza sintezei protoromâneşti.

Influenţele în sfera mitologicului pot fi identificate, pe de o parte, în credinţe şi în obiceiuri, pe de altă parte în lexic. Ne vom referi aici doar la acest din urmă aspect, invocând însă şi argumente extralingvistice, atunci când acestea sprijină o anume ipoteză. Vom prezenta termenii în ordine alfabetică. Trebuie reţinut că influenţa limbii şi culturii traco-dacilor asupra limbii şi culturii române este mult mai complexă şi mai amplă decât simpla listă de termeni care urmează. Nu ne-am propus însă aici o tratare exhaustivă a problemelor, complexe şi profunde, ci doar sublinierea faptelor esenţiale.

Bădni (večer) (bulgară) 'seara butucului, seara de Crăciun', **bădnik**, **bădnjak** 'butuc de Crăciun'; s.-cr. badnjak 'butuc de Crăciun', **badnje**

2 Limba dalmată este azi stinsă, dar elemente romanice dalmate sunt păstrate în albaneză, precum şi în dialectele croate.

veče ‘seara butucului, seara de Crăciun’. Azi rar, cuvântul era răspândit în trecut la toţi slavii de sud. Termenul este tracic (Vlahović, 1972: 74 sq., mai ales p. 77; Duridanov 1993). Ar fi o situaţie rară când un cuvânt trac ar fi păstrat doar în limbile sud-slave, fiind absent în română şi/sau albaneză. Considerăm că înrudit cu forma bulgară şi sârbească este cuvântul românesc *bădăran* ‘necioplit’, neexplicat până acum, al cărui sens vechi poate fi reconstruit ‘bucată de lemn brută, necioplită’, de aici sensul figurat de ‘persoană prost crescută, mitocan’. Formele sud-slave reflectă lexicul esenţial al sărbătorilor de Crăciun (vezi şi mai jos, sub *Crăciun*). Româna a pierdut sensul iniţial sacru al rădăcinii, dar acest sens s-a păstrat în bulgară şi în sârbă.

Crăciun; la slavi **Kračun**. Răspândit la toate popoarele vecine românilor, inclusiv în maghiară: *Karácsony* ‘Crăciun’. La slavi, sensurile sunt uneori diferite. La sârbi, *kračun* se referă la ‘ziua butucului’ *(badnji dan),* când se ardea un *badnjak* ‘butuc de Crăciun’ (Čajkanović, 1973: 191; Vlahović 1972: 74 sq., vezi mai sus sub *bădni*). Tot la sârbi, seara Crăciunului era numită *badnje veče* ‘seara butucului’; ca toponim, este atestată forma *Kračunište* (Kulišić et al., 1970: 29). La sârbi şi la croaţi, sărbătoarea Crăciunului se numeşte *božić*, la sloveni este *božič*. *Kračun* este şi antroponim (nume de botez şi de familie; Skok, 2: 175). În s.-cr., *kračun* are şi sensul ‘bârnă, canat (la uşă)’; sensul vechi trebuie să fie ‘bucată de lemn’ (vezi mai jos). În slovenă, *kračun* are sensul ‘zăvor’ sau ‘dinte, zimţ’ (Bezlaj, 2: 78).

La bulgari, *kračun* este „o sărbătoare populară, fie la solstiţiul de vară, fie la cel de iarnă”[3], fie o zi din perioada sărbătorilor de iarnă, *Bădni večer* ‘noaptea buturugii’, fie perioada 8–21 iunie (BER 2: 726; Ionescu, 1978: 122–123). Cu sensul din română este şi slovac *kračun*. La ucraineni, *kračun* este ‘colacul de Crăciun’. În rusa veche, *koročun˙* se referă la o sărbătoare din vară, după 15 august; în rusa modernă, *karačun, koročun* se referă la ziua de 12 decembrie (Ionescu, loc. cit.).

Aceste sensuri diferite, aparent haotice ori incoerente, au făcut ca analiza etimologică să fie dificilă. În general, sfera semantică este ‘sărbătoarea Naşterii Domnului’ sau ‘sărbătoare în jurul solstiţiului de iarnă’ şi/sau ‘sărbătoare din perioada solstiţiului de vară’ (rusă, bulgară), dar – ceea ce este foarte interesant – având şi sensul ‘butuc, buturugă; bucată

3 Sensul din bulgară confirmă sensul arhaic al Crăciunului: o sărbătoare a focului solar.

de lemn' în română (sens absent în DEX, înregistrat însă în Dicționarul Academiei şi de Șăineanu, *Dicționarul Universal al limbei române),* dar şi în limbile sud-slave. În esență, au fost trei ipoteze privind originea termenului *Crăciun*, fără îndoială împrumutat de slavi din romanitatea carpato-balcanică.

(1) Lat. *calatio, -onis* 'strigare' (Puşcariu, 1976: 281, cu rotacizarea l > r; ipoteză greu de acceptat, după cum subliniază îngrijitorul ediției din 1976, Ilie Dan, p. 435, n. 94).

(2) Lat. *creatio, -onis* 'creație', Rosetti (1986: 274), considerând că forma românească ar fi fost împrumutată de la slavii de sud, idee reluată la p. 555, unde consideră că şi în maghiară ar fi fost împrumutat tot de la slavii de sud; dar anterior, la p. 386, crede că în maghiară ar fi împrumutat din română. Ivănescu (1980: 242) înclină tot spre ipoteza că forma românească ar fi fost împrumutată de la slavii de sud.

Nu este de mirare că etimologişti ca Skok, Bezlaj, Georgiev – deşi admit posibilitatea că formele sud-slave sunt împrumutate din latinitatea balcanică – resping ferm explicațiile prin lat. *calatio* ori *creatio.*

(3) Aceste ipoteze ignoră însă tocmai esența chestiunii: sensul 'butuc, buturugă; bucată de lemn', atât în română, cât şi în sârbă-croată (în slovenă, cu sensul 'zăvor', fără îndoială derivat dintr-un sens vechi 'bucată de lemn'). În plus, în albaneză există forma *kërcú,-ni* 'butuc, buturugă', nediscutată de adepții explicației prin *calatio* ori prin *creatio.* Iată de ce, într-un amplu studiu privind originea Crăciunului, Gh. Muşu (1973: 50 sq. şi 1982: 21 sq.), a arătat că formele româneşti şi slave nu pot fi discutate separat de sensul 'butuc, buturugă', de fapt esența problemei. Discuțiile trebuie să pornească, în ipoteza lui Gh. Muşu, de la paralela dintre română şi albaneză. În primul caz, paralela 'sărbătoarea de la 25 decembrie' – 'butuc, buturugă' nu se poate explica nici prin *calatio,* nici prin *creatio.* Sensul 'butuc' este păstrat în alb. *kërcú* 'butuc, buturugă', dar şi în română la nivel dialectal, sens esențial şi în explicarea credințelor sârbeşti. Cuvântul este aşadar de origine tracă, radical indo-european **(s)ker-* 'a se curba, îndoi: cracă, bucată de lemn, butuc, buturugă', din care derivă şi hidronimul *Criş*. De fapt, paralela *Crăciun-butuc* este întâlnită şi în cazul formei italiene *ceppo* 'Crăciun' şi 'butuc, buturugă'. Ipoteza originii trace este susținută şi de Brâncuş (1983: 242).

Cuvântul traco-dac ce stă la baza formelor din română şi din albaneză este un element străvechi intrat în romanitatea sud-est europeană. Sărbătoarea precreştină din perioada solstițiului de iarnă era, fără îndoială,

o realitate persistentă în credinţele populare. Era o sărbătoare a focului de iarnă, admirabil descrisă de James Frazer în *Creanga de aur,* capitolul *Sărbătorile focului*. Astfel se explică paralela 'butuc' – 'sărbătoarea Crăciunului', întâlnită şi în italiană, de fapt 'sărbătoarea butucilor', în albaneză *nata e buzmit* (Brâncuş, 1983: 137). Cât priveşte „Crăciunul de vară", atestat în rusa veche şi în bulgară, acesta reflectă tot un relict precreştin, o sărbătoare a solstiţiului de vară.

În sfârşit, ar fi de adăugat că perpetuarea unui cuvânt precreştin, în cazul nostru traco-dac, ce se referă la o mare sărbătoare creştină nu este un caz izolat. Cuvântul vechi germanic pentru a desemna sărbătoarea Crăciunului era *yule,* înlocuit în engleză prin *Christmas,* dar păstrat în finlandeză sub forma *Joulu* 'Crăciun', cuvânt împrumutat din suedeză. De asemenea, cuvântul englezesc *Easter* 'Paşti' reflectă numele unei zeiţe *(Eostre, Eastre)* sărbătorite aproximativ în perioada când creştinii au impus Paştele. Iată cum datele comparative mitologice şi lingvistice sprijină decisiv ipoteza că termenul *Crăciun*, la slavii sudici *Kračun*, este de origine preromană, traco-dacă, intrat de timpuriu în romanitatea răsăriteană, fiind împrumutat ulterior de toţi vecinii românilor. Dar paralela 'butuc' – 'Crăciun' este specifică doar limbilor sud-slave şi românei.

Dodola, dudula, dudola, dial. şi *vaj-dudule, dudulica* (bulgară, sârbă-croată). dodola, rom. *Dodolă,* alb. dudulë, n.gr. *Tuntule*. Termenul este răspândit şi la slavii de sud. Dodolele sunt figuri mitice populare asociate cultului ploii. (Gieysztor, 1986: 68 şi 260; Ovsec, 1991: 170; Georgieva, 1993: 233). Explicaţia etimologică a pus probleme. Gieysztor, loc. cit. şi Kernbach (1989: 146) cred că ar fi figuri mitice asociate cultului lui Perun, asemeni peperudelor (infra); Ovsec se îndoieşte de o asemenea asociere şi pe bună dreptate[4]. Gieysztor, loc. cit. şi Georgieva, loc. cit., asociază forma slavă cu lit. ND Dundulis, dundulis 'tunet', ceea ce este posibil. În orice caz, dodolele intră în categoria mitică a celor ce asigură controlul magic al ploii (vezi la Frazer, *Creanga de aur,* cap. 5, 2).

Textele antice stau mărturie că în tracă existau antroponime şi toponime cu radical *doid-, dyd-, doudou-* (de exemplu *Doidalsos, Doidalses, Dydalsos, Dudis, Doudoupes* etc.; Dečev, 1957: 144, 151; alte discuţii privind aceste forme în Paliga, 1994 a). Nu este clar dacă figura dodolelor slave şi româneşti are relaţii mitice ori, în plan lingvistic, etimologic

4 *Dodolele* şi *prporuše-le* sunt fete care invocă ploaia. [...] Este însă improbabil că acest cuvânt ar avea vreo legătură cu Perun.

cu *Dordoleț*, înrudit cu *durduliu,* dial. şi *durd* (Muşu 1982: 64 sq.), de asemenea de origine traco-dacă. O asemenea asociere ar fi posibilă la nivelul etimologiei populare. Formele *dodola* şi *dordoleț* pot fi considerate autohtone. Pentru o asemenea explicație pledează atât atestările formelor trace, cât şi faptul că dodolele sunt specifice numai slavilor sudici, unde influențele trace şi ilire sunt importante.

German[5] (bulgară, sârbă-croată), **Đerman**[6] (şi sloven **Džerman**, unde pare însă împrumut livresc). 'Divinitate htoniană la sârbi şi la bulgari' (Gieysztor 1986: 70 şi 261; autorul consideră că ar fi echivalent cu Trojan). Mai nuanțată este definiția la Ovsec (1991: 287-288): „Pe timp de secetă, fetele şi femeile tinere pregătesc o păpuşă mare pe care o îngroapă lângă un râu sau într-un crâng, dând drumul pe râu unei lăzi într-un ritual de înmormântare simulată". Acest ritual este dedicat divinității *German* sau *Đerman*. Tradiția este tracică. Kernbach, 1989: 202, apreciază însă, eronat, că ar fi o influență germană, prin contaminare cu NP *Hermann.* Caracterul autohton preslav este confirmat de oronimul şi de hidronimul trac *German.* Cf. teonimul trac *Germetitha,* epitet al Dianei (Dečev 1957: 103, unde se citează şi alte forme trace cu radical ger-). NP rom. *Gherman* trebuie considerat înrudit cu aceste forme.

Gogă 'fantomă, stafie'. Rar astăzi, dar păstrat în câteva antroponime precum *Goga, Gogu* sau în derivate precum *Gogeanu, Gogescu* etc. Pare înrudit cu albanez gogë 'stafie' (alb. ë = rom. ă). Rădăcina *gog-, gug-* este arhaică, de origine traco-dacă (alte discuții la Paliga, 2006 b: 103). Este drept că forma aşteptată ar fi **goagă,* dar reduplicarea oa în silaba prefinală este specifică doar substantivelor feminine, fapt care ne face să credem că, inițial, formele erau de gen masculin, ulterior asimilate genului feminin, dat fiind că masculinele în -a sunt extrem de rare în română *(tată, popă* sau *vodă* sunt exemple rarisime).

Păpărudă, păpărude; bulgar **Peperuda** 'obicei popular bulgar în timp de secetă' (Georgieva, 1993: 232–233). De asemenea, dialectal, sunt înregistrate şi formele *Perperuna, Perepuna, Peperuna* (sârbă-croată), **prporuše** (sloven) (Gieysztor, 1986: 49–50; Ovsec, 1991: 170 şi 291). Gieysztor înclină să explice cuvântul ca derivat din teonimul slav Perun;

5 Se citeşte gherman.

6 Se citeşte gierman.

în opinia sa, peperudele fiind „cu siguranţă” (zapewne) „tovarăşele lui Perun”. Ovsec avansează ipoteza că ar putea fi explicat prin lat. *papilio,* it. *parpaglione* ‘fluture cap-de-mort’. Rom. *păpărudă*, arom. *pirpirună* înseamnă ‘divinitate a ploii invocată de grupuri de femei pentru a veni ploaia când e secetă’ (Ghinoiu 1995: 470). Georgieva, loc. cit., deşi nu respinge ferm explicaţia prin ND *Perun,* admite că ar putea fi un relict preslav, tracic, dintr-o rădăcină *per-*. Acesta pare a fi drumul unei explicaţii plauzibile, cf. antroponimul trac *Paparion,* înrudit (prin reduplicare) cu ND tr. *Papas* ‘epitet al lui Zeus şi al lui Attis (divinitate tracă)’ (Dečev, 1957: 355–356). Sensul străvechi al cuvântului nu poate fi reconstituit, dar atestarea unui antroponim tracic înrudit cu un epitet din sfera mitologicului arată că formele *Peperudă, Păpărudă* (cu unele variante dialectale) trebuie explicate, mai degrabă, ca relict tracic, nu ca derivat din Perun. Pe lângă atestarea formei trace *Paparion,* un alt argument este şi răspândirea formelor doar la slavii de sud şi în română, respectiv în areale cu o importantă influenţă tracă ori traco-dacă. De altfel, aşa cum sugeram în *Mitologia slavilor*, este probabil că însuşi teonimul slav *Perun* reflectă, mai degrabă, o influenţă nord-tracă. Ipoteza că vechii slavi ar fi avut un sistem mitologic aşa de bine conturat încât să influenţeze şi sistemul mitologic al proto-românilor nu rezistă unei analize serioase.

pururi, pururea, de-a pururi, de-a pururea În româna contemporană, sensul este ‘etern’, dar – la o analiză etimologică atentă – observăm că rădăcina formei, *pur-*, înseamnă ‘foc’ şi a fost termenul tracic care desemna focul, probabil focul sacru (ar fi de amintit aici şi rolul sacru al focului casnic, *vatra*). Rădăcina *pur-* trebuie aşadar să fie de origine traco-dacă şi este înrudită cu grec *pyr, pyros* ‘foc’, german *Feuer*, englez *fire* (cu evoluţia $p > f$ în limbile germanice, atunci când este iniţial).

Aşa cum se vede, deşi multora le poate părea o întâmplare, *pur-uri* este forma de plural a formei ***pur-*** ‘foc’, nepăstrată ca atare. Celelalate forme, respectiv *pururea, de-a pururi, de-a pururea,* au apărut ulterior, când sensul străvechi al rădăcinii (‘foc’) a dispărut, generalizându-se sensul sacru de ‘foc etern’, iar de aici ‘etern’ în general.

Evoluţia de sens ne confirmă ceea ce ştiam din arheologia tracă: rolul focului. Nu trebuie uitat să tracii erau incineranţi. Obiceiul arderii morţilor s-a diminuat treptat, pe măsură ce creştinismul se răspândea între traci.

zâne, sânziene Termen esenţial al credinţelor populare româneşti. Forma românească *zână* este echivalentă formelor: engl. *fairy*, germ. *Fee*, prov. *fada*, sp. *fada*, s.-cr. *vila*, bulg. *samovila* etc. Zeităţile feminine au o importanţă deosebită în mitologiile respective. Ele sunt, în general, imaginate ca reprezentări fantastice, de regulă malefice, dar având şi ipostaze benefice, trăind în locuri izolate şi fermecând prin frumuseţea lor. Fiind legat totdeauna de magie, cu rădăcini adânci în preistorie, **numele *zânei* este adesea tabuat**. Exemple clare ne sunt oferite de chiar limba română: *iele*, una dintre cele mai clare urme de tabuare a cuvântului (grafie pentru *ele*), *dânsele, măiestrele, sfintele, şoimanele, frumoasele, fecioarele, împărătesele văzduhului, vântoasele* (Şăineanu 1886; Bârlea 1976).

Zâna cea frumoasă a basmelor româneşti în ipostaza sa benefică este *Ileana Cosânzeana*, fata idealizată înzestrată cu frumuseţe fizică şi morală desăvârşită, purtând şi ea alte nume, cum ar fi (Bârlea, 1976, 201–203): *Ileana Simziana* (a se remarca pronunţarea *ziana* faţă de *zeana*)*; Rujuleana* (compus din *rujă* ‘roză’ şi *Ileana*); *Floarea Florilor; Frumoasa lumii; Zâna dobrozâna* (repetiţie-reduplicare cu intercalarea epitetului ‘bun’ tradus prin slav *dobrъ*); *Abrunca*[7] *mândră şi frumoasă din ţara femeiască; Rora*[8] *cea frumoasă*, probabil un nume asociat cuvântului *rouă*, ceea ce duce la ideea unei ipostaze de divinitate străveche a zorilor şi vegetaţiei; *Rozuna* (aparent o contaminare între *rouă*, respectiv *Rora*, şi *zână*, cu pronunţarea neaşteptată *zună*).

Faţă de *Făt-Frumos*, eroul idealizat al basmelor noastre şi care continuă o zeitate precreştină a perioadei calde a anului şi având origine htonică (Muşu, 1982, 20, n. 2; 91–93), *Ileana Cosânzeana* are o origine miraculoasă şi locuieşte în cer (Bârlea, 1976, 201–203).

Etimologii propuse

(1) Prima încercare de a explica termenul *zână* aparţine lui Dimitrie Cantemir, fiind – de altfel – şi prima prezentare erudită a credinţelor legate de zeităţile feminine la poporul român. Acesta considera că originea cuvântului este lat. *Diāna*. Iată întregul pasaj (*Descriptio Moldaviae* 3, 1):

---

7 *Abrunca* este, foarte probabil, cuvânt autohton tr.-dac de origine preie., cf. NL *Abrud* şi *abur*.

8 *Rora* trebuie pus în legătură cu *rouă* din lat. *ros, roris*. Evoluţia fonetică firească ar fi cea din *Rora*, nu cea din *rouă*. Ar putea fi vorba de evoluţii fonetice paralele, datorate tabuării formelor din sfera sacrului; vezi mai jos discuţiile despre formele *zână, -ziene, -zună* etc.

Dzina, quam vocem a *Dianae* denominatione suspicareris, raro tamen singulari numero eam celebrant, sed plerumque plurali *Dzinele* utuntur...

Dzina, al cărei nume l-ai crede derivat din *Diana*, este rareori folosit la [numărul] singular, ci folosesc, mai ales, forma de plural *Dzinele*...

Ipoteza lui Cantemir a rămas, până astăzi, acceptată de majoritatea cercetătorilor, în ciuda faptului că – evident – nici evoluţia fonetică, nici contextul cultic nu permit o asemenea explicaţie.

(2) Cihac a explicat forma românească prin lat. *divina*, devenit, prin căderea lui *v* intervocalic şi contragerea celor doi *i*: **diina* > *dzină* > *zină, zână*. Explicaţia a fost acceptată doar de Şăineanu (1929: 709).

(3) Haşdeu, abordând problema mitului zânei *Filma* în Banat, propune explicarea prin gotică, mai exact „provenind de la gepizii de la Tisa, dintr-o formă *Dina Filma*" (Haşdeu, 1877: 32). Cuvântul ar fi, aşadar, unul dintre acele presupuse cuvinte gotice din română. Aşa cum, poate, unii cititori ştiu, deocamdată nu s-a putut identifica niciun element gotic cert în română. Cele mai vechi germanisme ale românei provin din dialectul săsesc, nu din gotică.

Din citarea soluţiilor oferite pentru etimologia cuvântului *zână* a reieşit cu suficientă claritate că rămân nesoluţionate câteva aspecte fundamentale:

(a) Evoluţia fonetică de la lat. *Diana* la rom. *zână* nu este tocmai „în regulă", fapt de care sunt conştienţi şi unii cercetători; în DEX, de exemplu, apare menţiunea că originea cuvântului românesc ar fi *probabil* lat. *Diana*, ceea ce poate fi o manieră de a recunoaşte, implicit dacă nu explicit, că ne aflăm în faţa unui punct dificil al cercetării etimologice româneşti[9].

(b) Pe de altă parte, ipoteza originii din lat. *diuina* rezolvă întrucâtva această dificultate de evoluţie fonetică, deşi – paradoxal – ea nu a fost acceptată decât rareori. Fără îndoială, dacă ar fi să căutăm originea cuvântului în fondul moştenirii latine, *diuina* ar fi o soluţie cel puţin la fel de plauzibilă ca şi *Diana*.

(c) Există încă un aspect neelucidat, deşi bine cunoscut, cel puţin de folclorişti: paralelele, uzuale sau dialectale, *zină* (grafie preferată de Şăineanu, 1929: 709, probabil pentru a-l ajuta suplimentar în a-şi impune ipoteza derivării din lat. *diuina*, deşi forma aceasta nu este deloc cea mai

9 De altfel, DEX este rareori o sursă de încredere în cazul etimologiilor „cu probleme". Nu dorim să deschidem ori să redeschidem aici o discuţie polemică. Vezi, în acest sens, consideraţiile noastre în Paliga, 2006 b.

răspândită), *ziana* (în compusele *Sânziana, Simziana*, pe care le vom analiza detaliat mai jos), *zeana* (în compusul *Cosânzeana*), *zună* (în *Rozuna*), care doar aparent complică şi mai mult o situaţie deja complicată.

Sensul prim al cuvântului, ca şi forma acestuia, trebuie căutate, în principiu, într-o sferă semantică formală delimitată de sensurile deja subliniate mai sus: **femei frumoase, magiciene desăvârşite, care farmecă şi iau minţile**. Asocierea numelui lor cu un cuvânt oarecare al limbii duce implicit la tabuarea acestuia şi la crearea, în continuare, a unor paralele eufemistice, cum sunt *iele, frumoasele, împărătesele văzduhului* etc. (vezi mai sus).

Încadrarea cuvântului în familia sa etimologică ni se pare evidentă: vechi indian *gnā* ‘zeitate feminină’; neopersan *zan* ‘femeie’, *zenāna, zanāna* ‘parte a casei destinată femeilor, gynaeceum’; Tocharic A *śäṃ*, B *śana* ‘femeie’; slav *žena* ‘femeie, soţie’; grec *γυνή* ‘femeie’; tot aici trebuie încadrată şi forma albaneză *zanë* ‘zână’ (gheg) şi *zërë* (tosc)[10], care pare a fi în legătură cu *zonjë* ‘femeie’ (vezi mai jos relaţia dintre *zot* ‘domn’ şi *zonjë*). Toate aceste forme sunt derivate de la rădăcina indo-europeană **gwēn-ā*, **gwĕn-ā* ‘femeie, soţie’.

Expunând ipoteza noastră trebuie totodată să facem câteva precizări asupra problemei în discuţie:

(a) Forma *zână* trebuie discutată în strânsă legătură cu alb. *zanë* şi *zërë*, cu sens identic, şi cu forma indiană veche *gnā* ‘divinitate feminină’, apoi cu formele persane şi slave. **Încadrarea formei româneşti în aria satem (vechea indiană, persana, slava, albaneza) ne arată, cât se poate de clar, că ne aflăm în faţa unui cuvânt străvechi de substrat traco-dac, al cărui sens străvechi era ‘femeie’.**

(b) Ni se pare inevitabil, în urma datelor prezentate, să fie discutate împreună şi formele albaneze *zanë* ‘zână’ şi *zonjë*, deşi – în ultimul caz – este vorba de „un neaşteptat vocalism *o* al rădăcinii, care face dificultăţi” (Meyer 1891: 486). Din câte ştim, formele albaneze nu au fost niciodată alăturate şi discutate împreună. **Din perspectiva propusă de noi aici, formele româneşti şi cele albaneze se dovedesc reciproc revelatoare**. Firește, clarificarea situaţiei din albaneză este o problemă de albanologie,

10 Forma ghegă pare împrumutată din română, în timp ce forma toscă, având n intervocalic rotacizat, pare cea veche albaneză.

care nu poate fi aprofundată aici. Dorim doar să semnalăm faptul că neaşteptatul vocalism *o* al formei *zonjë* pare a avea aceeaşi motivaţie ca şi anomaliile de tratament fonetic din formele româneşti *zână, zină, ziană, zeană, zună*, şi anume tabuarea[11].

(c) Forma albaneză *zanë*, cu sens identic cu al lui *zână* din română, este una din „cheile" rezolvării problemei. Formele româneşti şi albaneze trebuie să aibă un etymon comun. Albanologii consideră, de asemenea, că originea formei *zanë* ar fi tot lat. *Diāna*, explicând anomalia de evoluţie fonetică (forma aşteptată fiind **djanë*, cf. *djall* < *diabolus*) printr-o asimilare *dj* > *z* (Çabej, 1976, II: 315–316, unde semnalează şi atestarea antică târzie *Thana: Vidaso et Thana*, cu *th* bănuit ca influenţă iliră; cf. Russu, 1969, 255, cu observaţia că, în opinia sa, zeitatea respectivă este „probabil iliră").

Care să fie relaţia dintre alb. *zanë* şi rom. *zână?* Un studiu relativ recent susţine că trebuie să vedem în forma românească *zână* o influenţă albaneză (Schütz 1984: 525–8)[12]. Ipoteza este greu admisibilă, deoarece albaneza nu putea impune românei un termen mitologic esenţial; în plus, autorul în discuţie nu face referiri (ca, de altfel, mulţi alţi autori) la formele paralele *zână, zună, zeana, ziene* etc. (vezi alte critici la Gheţie, 1988).

Ipoteza cea mai plauzibilă, sprijinită de tot mai multe date (vezi şi discuţiile de mai jos), trebuie să plece de la premisa că este vorba de un element străvechi de substrat traco-dac, eventual cu paralelă ilirică [13]. De fapt, forma albaneză *zanë* pare – mai degrabă – împrumutată din română, deoarece *n* intervocalic ar fi trebuit să rotacizeze, astfel că forma albaneză modernă ar fi trebuit să fie, în cazul unui cuvânt vechi, **zarë sau *zërë*;

11 Un exemplu tipic de tabuare este indo-european **wl̥k*^{w}*o-* 'lup', care a dat **wlpo-* pentru germanic **wulfaz*, **lupo* pentru lat. *lupus*, **luk*^{w}*o-* pentru gr. *lýkos* etc. Lupul a fost animalul sacru al indo-europenilor, iar deformările fonetice ca rezultat al tabu-ului lingvistic sunt fireşti.

12 Studiul autorului maghiar a apărut în perioada „războiului rece" româno-maghiar, când polemicile de acest tip erau uzuale, după cum uzuale erau şi demersurile obsesive privind formarea românilor la sud de Dunăre.

13 Conform ultimelor cercetări, albaneza trebuie privită ca un amalgam de elemente autohtone ilire romanizate (ilirii fuseseră complet romanizaţi în secolul II e.n.), peste care s-au suprapus elemente trace tardive; limba tracă era încă vorbită în secolul VI e.n., atât la nord de Dunăre, cu siguranţă în zona dacilor liberi, cât şi la sud de Dunăre.

ultima formă este atestată în dialectul tosc (Vătăşescu, 1997: 481; şi autoarea face referiri la ipoteza originii din lat. *Diana*).

Esenţial în înţelegerea problemei originii cuvântului *zână* este faptul că, în credinţele populare, sensul a fost (şi este) „divinitate feminină"; acelaşi sens îl are şi albanez *zanë, zërë*. Soluţia etimologică va trebui să explice, deci, în primul rând acest câmp semantic. În al doilea rând, trebuie discutată situaţia formelor celor mai vechi din română *dzână* (*dzinele* la Cantemir), care se confirmă prin existenţa formei aromâne *dzână* (Papahagi 1963: 435) şi, pe de altă parte, raportul dintre forma românească şi cea albaneză. Putem afirma, cu certitudinea pe care ne-o poate da analiza etimologică într-un domeniu atât de fragil uneori cum este moştenirea autohtonă, că alb. *zot* 'domn, Dumnezeu' nu are nimic de-a face cu formele discutate.

(d) Să fi fost forma cea mai veche românească *dzână*, aşa cum apare la Cantemir şi în aromână? Apariţia sunetului *dz* nu trebuie căutată, după opinia noastră, prin acţiunea (ori nu) a legilor fonetice de trecere de la latină la română, ci în acelea de trecere de la faza târzie a traco-dacei la română. Reconstrucţia trebuie să pornească de la i.-e. **gwe-* > trac *dz* sau *z*, alb. *z*. Problema este, credem, ceva mai complicată decât pare, deoarece este foarte posibil ca numai anumite dialecte trace să fi cunoscut evoluţia fonetică i.-e. **gwe* > *dz*, în alte dialecte putând exista evoluţia i.-e. **gwe-* > *z* (ca în persană şi, similar, în slavă, unde avem *ž*) ori **gwe-* > *dz* > *z*, aşadar o trecere a lui *dz* la *z* în faza târzie a tracei. Acest fenomen fonetic, negeneralizat în arealul tracic, s-a continuat până târziu în română. Discuţiile de acest tip trebuie făcute pe un număr mai mare de exemple, singurele în măsură să reducă la minimum posibilităţile de eroare. Din datele culese de noi în Paliga 2006 b, nu rezultă că fonemul *dz* ar fi fost specific tracei, totuşi nu este exclus ca măcar unele dialecte să-l fi avut.

În explicarea formelor cu *dz* (care nu sunt deloc cele mai vechi atestări), am putea porni de la ipoteza unei influenţe de pronunţare datorate formelor cu *dz* iniţial de origine latină: *dzi (zi), dzice (zice)* etc. Dacă acceptăm o atare ipoteză, atunci evoluţia fonetică trebuie înţeleasă, de fapt, ca o alterare a pronunţării originare, cu *z*, nu numai datorită analogiilor cu alte cuvinte de origine latină, ci, poate, tabuării, deosebit de puternice în cazul termenilor mitologici.

Faptul că forma tracă a fost, foarte probabil, **zana, *zena, *zəna* (ultima formă reconstruibilă dacă acceptăm ideea că traca a avut un fonem

neutru de tipul lui *ə*[14]; cf. Paliga 1987: 118) este susţinut şi de alte atestări antice, pe care le vom analiza după ce vom aminti, pe scurt, situaţia unui alt termen esenţial al mitologiei române: *Sânziene.*

Sânziene. În credinţele populare, *Sânziene* este o altă denumire, emfatică, a zânelor. Numirea s-a particularizat pentru sărbătoarea de la solstiţiul de vară, reprezentată în calendarul creştin de Sf. Ioan, dar de evidentă origine precreştină şi legată de cea mai lungă zi a anului.

Explicaţiile date cuvântului *Sânziene* au fost următoarele:

(1) Din lat. *Sanctus Ioahnnes*, plecându-se de la ideea că numirea ar fi în legătură cu sărbătoarea creştină. Ipoteza este, desigur, greu acceptabilă, deoarece ignoră atât semnificaţia *de facto* a cuvântului, cât şi, nu mai puţin important, evoluţia fonetică.

(2) Din lat. *Sanctus dies Iohannes*, conform unei evoluţii fonetice ce se poate „descompune" în: *sanctus* > rom. *sân(t); dies* > rom. *zi*; *Iohannes, Ioannes* > *Iuannes* > *Iane, Iane*, deci ***sân-zi-iane***. Ipoteza nu este convingătoare şi nu o putem accepta, ea ignorând, pur şi simplu, sensul evident de 'zâne' al Sânzienelor.

(3) Din lat. *Sancta Diāna*, ipoteză care – acceptând etimonul *Diana* pentru *zână* – sesizează corect legătura dintre *zână* şi *Sânziene* (ipoteza lui Pîrvan, apoi acceptată de Lozovan, de Vulcănescu şi de Eliade; vezi alte discuţii la Paliga 2007: 243–254).

Ipoteza noastră privind etimonul cuvântului *zână* sprijină (şi este sprijinită de) forma *sânziene*, care este – aşa cum bine a observat Pîrvan – un compus din forma populară *sân(t)* (din lat. *sanctus*) şi *zână* în „versiunea" dialectală *ziene* (plural), întâlnită şi în *Sân-ziana, Sim-ziana*.

Mergând pe drumul deschis de ipoteza noastră, ni se pare firesc să credem că ***Sânziene*** **este o formă ce coboară spre perioada unui bilingvism daco-roman**, singurul – în opinia noastră – care poate explica forma românească, dintr-un prototip **sanctae zenaae* (eventual şi **sanctae zanae, *sanctae zənae*, poate şi **sanctae dzenae*, etc.), cu primul element latin, iar al doilea autohton traco-dac. Ipoteza noastră este sprijinită de atestarea formei trace.

Plantele-zâne şi atestarea cuvântului trac. *Sânziene* se numeşte popular şi o specie de **cucută** numită ştiinţific *Galium*. Iată câteva forme

14 Astăzi nu mai poate fi dubiu că traca a avut cel puţin o vocală neutră de tipul lui *ă* românesc (*ə*). Nu este sigur dacă traca a avut, cel puţin în unele dialecte, şi alte vocale neutre, de exemplu una similară lui *â, î* românesc (*ɨ*).

semnificative demersului nostru (citate după *Dicţionarul etnobotanic* al lui Borza, 1968, 74-75):

Galium mollugo Sânziene, Sânzănie, Sânzenie albă, Sânziană albă, Sânziene albe
Galium schultesii Cucută de pădure, Sânziene de pădure
Galium varium Sânziene, Samziene, Sănziene, Sâmziene, Stânjene

Aceste denumiri populare, care se leagă, încă o dată, de străvechi credinţe, explică (şi, totodată, sunt explicate de) atestarea – neaşteptată întrucâtva – a *zânelor* **în ipostaza de plantă**. Aceste denumiri populare ne duc însă, mai departe, spre clarificarea unei atestări antice (Dečev, 1957, 548): *κώνειον : Δάκοι ζηνα* (Dioscorides, 4, 78), adică **„Dacii numesc cucuta *zena”,*** ultima formă fiind, nu ne putem îndoi, chiar atestarea antică a cuvântului trac *zena* (postulat de noi mai sus), cu sensul ‘cucută’, mai exact, numind specia *Galium*, cum ne arată perpetuarea cuvintelor în română. Atestarea într-un text antic a formei trace *zena* nu este însă singulară. Tot în acest context trebuie discutat numele zeiţei preromane „balcanice” *Zana, Thana* (devenită în *interpretatio romana* zeiţa vânătorii şi asimilată Dianei [15]), ale cărei animale protectoare erau trei capre (străvechi animal mitic) cu coarnele de aur. Zeitatea aceasta a supravieţuit ca o *zână*, venerată pentru bravura şi frumuseţea sa (Lürker, 1984: 356 [16]). Ne aflăm, firește, în faţa unei zeităţi ce precedă istoric credinţele moderne influenţate de creştinism. Zeitatea antică „balcanică” *Zana*, precum şi alb. *zanë, zërë*, rom. *zână* şi *Sân-ziene* sunt „versiuni” ale aceleiaşi zeităţi antice, cu rădăcini preistorice.

De asemenea, relevante pentru subiectul analizat aici sunt câteva antroponime trace cu radical *zen-*: *-ζενης, -ζενις, -ζενθες*, apoi *Zania*, f., *Zanus,* m., *Zena, Zenas*, m.f. *Ζηνας, Ζηνις* m. Credem că trebuie să apropiem unele din aceste forme de grec *γένος*, radical i.-e. **ĝen-* ‘a naşte, a procrea’ (1957, 175, 176, 181, 184; Russu 1967: 128). Există însă forme,

15 Asimilarea zeiţei autohtone „balcanice” cu Diana romană intră în categoria uzualei *interpretatio romana*. Este interesant că aceeaşi interpretare s-a repetat în epoca modernă, cu alte argumente şi de pe alte poziţii, începând cu Dimitrie Cantemir până în epoca noastră.

16 Cercetătorul german nu face nicio referinţă la vreun text antic, nici nu am putut identifica în bibliografia lucrării sale de unde a luat această informaţie, pe care nu o punem – totuşi – la îndoială. În orice caz, zeiţa *Zana* a fost adorată atât de tracii sudici, cât şi de cei nordici, daco-geţii.

ca de exemplu antroponimul *Zantiala*, m., ori theonimul *Zēndēs*, *Ζηνδης* 'epitet pentru Heros' (Dečev, 1957: 176, 184), care nu acceptă o atare derivare. Ni se pare firesc să bănuim că, cel puţin în unele din cazurile citate, antroponimele – mai ales cele feminine – au la bază radicalul indo-european **gwēn-ā*, în unul din sensurile discutate aici: 'femeie, soţie; divinitate feminină, zână', 'protejata zânei (ca nume de persoană), plantă-zână, cucută'. Spre o atare ipoteză ne îndreaptă şi numiri româneşti de persoană ca *Zana* (cu paralelă bulgară identică), *Zeană, Zeana* (Iordan, 1983: 494, 497. Acesta consideră că formele româneşti ar fi de origine bulgară, ceea ce este absurd [17]; în fapt, nu pot fi decît relicte autohtone traco-dace în română, iar în bulgară transmise fie direct din tracă, fie împrumutate din română).

Datele prezentate aici ne permit, prin analizarea coerentă a unor date aparent disparate, să trasăm liniile destul de clare ale unor figuri mitice esenţiale ale folclorului românesc şi european în general.

Din punct de vedere formal-fonetic, după ce am analizat familia etimologică în care trebuie încadrate cuvintele româneşti *zână* şi *Sânziene*, reiese că forma tracă trebuie reconstituită ca fiind aproape de cea românească şi de cea albaneză, aşadar **zena, *zana*, poate şi **zəna* (cf. Ivănescu, 1980: 180). Fonemul originar pare a fi *z* (nu *dz*, cum apare la Cantemir şi în aromână); el este nu numai reconstruibil pe baza foneticii comparate indo-europene, ci şi atestat în textele antice referitoare la lumea tracă [18].

Faptul că în tracă este atestată forma *zena* 'cucută' ne indică existenţa sensurilor 'femeie' şi 'femeie sfântă, zână' (**sancta zena*, în versiunea bilingvismului daco-roman). Sensul evoluţiei semantice a cuvântului, însoţit de o permanentă tabuare (puternică raţiune extralingvistică), va fi fost 'femeie', 'femeie sacră, zână', 'plantă sacră, cucută'. În această lumină este limpede că forma tracă **zena* 'femeie', de aici 'femeie sacră, zână' este –

17 De altfel, este „metoda" folosită de autor în numeroase alte cazuri: dacă un antroponim românesc are corespondent în bulgară, acesta este de origine bulgară! Din păcate, acest gen de „analiză lingvistică" a făcut o îndelungată carieră în ştiinţa românească, nefiind deloc puţini cei care consideră că româna ar avea „o masivă influenţă slavă". Despre aceasta şi despre alte detalii conexe în ampla noastră lucrare *Istoria slavilor*, în curs de elaborare.

18 În stadiul actual al cercetărilor, este imposibil de stabilit dacă traca ori măcar unele dialecte trace a (au) avut sunetul *dz*. În orice caz, chiar dacă va fi existat, scriitorii antici nu îl puteau nota cu acurateţe, după cum nu puteau nota nici alte sunete specifice ale tracei: vocala neutră *ə* sau consoanele specifice *š, čy, ž* etc.

conform fenomenului de tabuare bine evidenţiat mai târziu în română – deja o formă tabuată , utilizată în locul celei reale, pe care nu o cunoaştem. În clipa când traca s-a stins ca idiom viu şi *zână* şi-a pierdut sensul iniţial de 'femeie', fiind folosit exclusiv pentru sfera semantică 'divinitate feminină', s-a simţit nevoia creării unor forme noi eufemistice tabuate, apărând astfel *ielele, frumoasele, împărătesele, vântoasele* etc. În mentalitatea arhaică populară, cu supravieţuiri până în zilele noastre, **zânele erau înzestrate cu puteri magice ce provocau pierderea raţiunii, oamenii devenind *zănatici***, cuvânt derivat, evident, de la *zână*, mai precis de la o formă de tip participial **zănat* > *zănatic*, persoană 'având atributele nebuniei divine'. Este clar că cele care duceau la asemenea stări paranormale aveau un nume protejat de legea tabuului (cf. Kernbach, 1983: 665–666).

Venerarea unei zeităţi feminine, atestată până azi la diverse popoare europene, coboară adânc în timp către epoca neolitică şi a paleoliticului superior, unde zeiţa era o componentă principală a panteonurilor preindo-europene. Deşi numele românesc şi albanez al zânelor este clar analizabil din perspectiva moştenirii autohtone ce poate fi reconstituită până la vocabularul primitiv indo-european, este neîndoielnic că venerarea lor, în diverse forme, coboară adânc în timp, aşa cum ne arată, similar, venerarea zeităţilor feminine la lituanieni şi letoni, a căror mitologie dă dovadă de un pronunţat arhaism (Biezais, 1955)[19]. De altfel, similitudinile dintre mitologia românească şi cea baltică nu au fost încă analizate în mod corespunzător, aceasta rămânând o sarcină a viitorului. Asemenea paralele trebuie înţelese însă într-un context mai larg, al mitologiilor comparate europene, precum şi al termenilor mitici arhaici din română, mulţi încă neanalizaţi, a căror origine autohtonă tracă este dincolo de orice îndoială[20].

zmeu Figură tipică a basmelor. Aproape totdeauna considerat un slavism în limba română, ceea ce este cel puţin discutabil. Aşa cum am arătat şi în Paliga, 2006 b: 213–214, un presupus împrumut din slav *змьjь* 'şarpe', nu este plauzibil, în ciuda persistenţei cu care majoritatea cercetătorilor continuă să susţină această ipoteză veche de peste un secol, dar eronată. De altfel, şi mulţi slavişti consideră că forma slavă ar fi, mai

19 Vezi, în limba română, lucrarea lui A.J. Greimas, *Despre zei şi despre oameni*, Bucureşti: Meridiane 1997. Acolo, cititorul va găsi şi un lexicon minimal al divinităţilor lituaniene, primul şi – deocamdată – singurul în limba română.

20 Ne gândim la formele *gogă* 'fantomă, stafie', NP *Goga, Gog*, alb. *gogë* 'id.'.

degrabă, împrumuttă dintr-un alt idiom. Este ceea ce credem şi noi, mai exact considerăm că este un împrumut din tracă sau din protoromână.

Termenul *zmeu* este înrudit cu *zmeură*, înrudire neobservată şi, probabil, considerată o asemănare întâmplătoare. Aşa cum am arătat în lucrarea citată, nu este deloc o asemănare întîmplătoare, ci ambele forme perpetuează străvechi relicte traco-dace în română, din radicalul indo-european **ĝh(dh)em-, *ĝh(dh)ṃ-* 'pământ' (vezi discuţia în prima parte, în capitolul dedicat marelui zeu *Zamolxis*). *Zmeul* este *pământul*, după cum *zmeura* este *planta pământului*, Erdbeere, earth-berry.

Zmeu este, tipologic şi etimologic, un *pământean*, poate mai exact, *un subpământean*, o fiinţă htoniană, acum în opoziţie cu Făt Frumos, mai degrabă o fiinţă suprapământeană, dar – probabil – având tot origine pământeană (Făt Frumos este un muritor, deci un rod al pământului). În basme, de altfel, *zmeu* apare alături de *Făt Frumos* şi de *zână* (vezi mai sus, s.v. *zână*).

Capitolul 6

Lexicon al numelor sacre

Listele de mai jos, fără a fi complete, îşi propun o trecere în revistă a principalilor termeni sacri din tracă şi din ceea ce se consideră adesea o ramificaţie tracă, frigiana (Asia Mică). În acest fel, cititorul are o imagine de ansamblu relativ cuprinzătoare, deşi succintă şi cu explicaţii minimale. Indicaţiile etimologice, atunci când sunt posibile, pot aduce lămuriri suplimentare asupra unor termeni care, în esenţă, sunt greu analizabili. Nu ne putem face însă prea multe iluzii: etimologia este fascinantă, ne dezvăluie sensuri ascunse, dar are şi limitele sale, căci – adesea – o bună analiză etimologică nu este posibilă fără a şti contextul social şi cultural al utilizării unui termen.

Am listat, aşadar, atât formele trace propriu-zise cât şi câteva forme frigiene. Conform unei tradiţii antice, frigienii erau – cel puţin într-o fază mai târzie – un grup tracic stabilit în Asia Mică (vestul Turciei de azi), iar unele elemente comune tracilor şi frigienilor ne fac într-adevăr să îi credem o expresie răsăriteană a lumii trace. Nu am menţionat, totuşi, cele câteva elemente ilire menţionate de antici, în ciuda faptului că, în ultimele decenii, se conturează ideea unei înrudiri lingvistice destul de clare dintre limba iliră şi limba tracă. Într-o asemenea perspectivă, dacă va exista un consens al specialiştilor, putem vorbi de un vast ansamblu etno-cultural traco-iliro-frigian, cu multe elemente comune, analizabile chiar din datele transmise de scriitorii antici. În lista B am trecut în revistă câteva epitete specifice Eroului Trac.

Ni s-a părut important să subliniem, ori de câte ori ni s-a părut probabil ori măcar posibil, originea tracă a unor forme româneşti (elemente de vocabular, antroponime, toponime). Acest lucru este cu atât mai important, cu cât lucrările uzuale accesibile (cum ar fi DEX), nu specifică NICIODATĂ (din păcate) dacă un cuvânt românesc este cert, probabil ori măcar posibil de origine autohtonă, traco-dacă. Desigur, nu am putut extinde aici discuţiile, unele inevitabil polemice, dar sperăm că am reuşit conturarea unei imagini minimale privind ampla, subtila şi profunda influenţă traco-dacă asupra limbii române.

Am reuşit astfel întocmirea unui lexicon sacru minimal, care poate fi amplificat şi, firește, corectat în viitor (vezi şi considerațiile noastre din Paliga 2006 b; tot aici este şi o listă mult mai cuprinzătoare a formelor cert ori probabil trace păstrate în limba română).

A. Forme trace

Aba, grafie greacă *Ἄβα*. O nimfă, de asemenea o regină şi un toponim. Cf. NFl, NL rom. *Abrud,* NL *Abud*, NL *Abuş*. Există şi alte forme trace cu radical *ab-/ap-*, a căror origine trebuie să fie IE **ap-* 'apă, râu', sanskrit *āpah* 'ape', persan *āb* 'apă. Formele româneşti continuă formele trace. Despre relația rom. *Abrud* – tr. *Abrutos, Abrutus* vezi şi Paliga, 2003 a: 48.

Akmon Epitet al lui Zeus la frigieni. Înrudit cu toponimul traco-dac *Akmonia, Acmonia*. Sensul arhaic al rădăcinii *ak-* a fost 'ascuțit; pisc; cer', vechi indian *asman* 'cerul văzut ca un arc de piatră', cf. Hesychius *akmon*: 'nicovală' şi 'cer'.

Akrisias, Acrisias Zeu frigian echivalent al grecului *Kronos* venerat pe înălțimi. Rădăcina *akr-* este aceeaşi ca în grec *akropolis*. Echivalarea frigiano-greacă poate fi rezumată astfel:

Kronos = fiul zeului cerului *Ouranos* (de origine pre-indo-europeană, radical **OR-, *UR-* 'mare, înalt; uriaş') şi tatăl zeului cerului *Zeus* (de origine indo-europeană, în esență zeul cerului senin şi strălucitor)

Zeus = Zeul cerului şi tatăl lui *Perseus*

Akrisios = 'Prea-Marele, Supremul (zeu)', bunicul lui *Perseus*

Akrisias = 'Kronos al frigienilor'

Alsēnós, gr. *Ἀλσηνός*. Epitet al lui Apollo. Probabil derivat din grec *ἄλσός* 'pădure sacră', de origine necunoscută, probabil pre-indo-europeană.

***Aplus** Cf. ilir *Teuti-aplus* 'apărătorul nației'. Probabil forma tracizată a grecului Apollon, pentru care a se vedea numeroasele antroponime şi toponime trace cu radical *apl-, apul-*.

Areus, Arēs, gr. *Ἄρεύς, Ἄρης*. Zeul războiului. Sunt atestate şi alte forme trace cu această rădăcină, dar s-a pus întrebarea (de exemplu

Dečev, 1957: 24) dacă zeul este într-adevăr trac sau un „import grecesc". În *facies*-ul trac, a fost identificat cu Heros (aşa-numitul „Cavaler Trac", vezi mai jos lexiconul B). Dacă se acceptă o origine pre-indo-europeană, cum înclinăm să credem, atunci originea acestei divinități coboară adânc în timp spre neoliticul sud-est european, fiind astfel o divinitate comună acestei zone, ulterior fiind venerată atât de greci, cât şi de traci. În orice caz, numeroasele forme trace cu radical *ar-* sunt un indiciu că numele nu era perceput ca străin, ci autohton, chiar dacă rădăcina *ar-* ascunde forme de diverse origini, imposibil de analizat astăzi fără alte detalii privind contextul. De atlfel, numeroase alte exemple, atât în tracă, dar şi în greacă, arată originea arhaică, pre-indo-europeană, astfel că numele şi cultul lui Ares trebuie analizate în acest context.

Asdoulēs şi PN *Asdula*. Se pare un compus **as-doul-*. Prima parte este identificabilă şi în alte forme trace, de exemplu *asa*, planta *Tussilago Farfara*, 'podbal, bruscăniş, brustur alb', NP *Asa-bithys* etc.; şi partea a doua a compusului este atestată în alte antroponime trace, de exemplu *Dolas, Dolea, Doleus*, cf rom. NP *Dulea, Dolea* etc. (cu păstrarea normală a lui *-l-* intervocalic într-un element autohton[1]). Analiza etimologică este dificilă. Prima parte, *as-*, poate reflecta preie. **AS-* cu sens cromatic: 'alb, strălucitor'; partea a doua ar putea fi înrudită cu rom. *dulău*, uzual considerat de origine necunoscută sau ca un împrumut din polonă, deşi – într-o asemenea perspectivă – se pune problema originii formei polone. Dacă sensul rădăcinii trace **dol-, *dul-* a fost 'câine, dulău', atunci *As-doulēs* va fi însemnat 'câinele alb'.

Athy-parēnós, gr. *Αθυ-παρηνός*. Un epitet al lui Sabazios (Dečev 1957: 8). Există şi alte forme trace paralele acesteia, de exemplu *Athys, Atias, Atius* etc. De asemenea, zeul frigian *Attis* (vezi mai jos) pare-se înrudit cu formele trace. Originea poate fi pre-indo-europeană. Câteva toponime româneşti pot de asemenea reflecta acest radical străvechi (vezi Paliga 2003: 50).

1 Despre problemele evoluției fonetice de la tracă şi latină la română a se vedea Paliga, 2006 b: 217 sq. Aproape toți cercetătorii moştenirii autohtone a românei au pornit de la premisa eronată că elementele autohtone traco-dace nu pot avea *-l-* intervocalic. Aşa cum sperăm că am demonstrat în lucrarea amintită, sunt deja zeci de exemple clare care arată şi confirmă că *-l-* intervocalic este păstrat în mod regulat ca atare, nerotacizat, iar *-b-* şi *-v-* intervocalic sunt de asemenea păstrate. Vezi şi mai jos s.v. *Dabatopeios*.

Attis Zeu frigian al cărui copac sacru pinul. În reprezentarea iniţială era dendromorfic (în formă de copac), apoi a căpătat un loc central în cult, aşa cum descrie Ovidius, *Fastes* 4, 182–186; 237–244. Caracteristica pinului sunt frunzele în formă de ace. Asocierea sa formelor ascuţite ne conduce apoi spre asocierea cu zeiţa Kotys, Cotys.

Axieros, gr. *Ἀξἰ-ερος*. Vezi *Kábeiroi, Kábiroi.*

Axiokersos, gr. *Ἀξιό-κερσος*. Vezi *Kábeiroi, Kábiroi.*

Axiokersa, gr. *Ἀξιο-κέ̓ρσα* Vezi *Kábeiroi, Kábiroi.*

Bagaios *Zeus Bagaios* Epitet al zeului frigian al cerului. Epitetul din Bythinia al zeului cerului era *Syrgastēs, Syrgastōr*, probabil înrudit etimologic cu antroponimul trac *Suregethes* ‘strălucitul’ (zeu sau persoană). Dacă analiza este corectă, atunci sensul prim poate fi reconstituit ca ‘strălucitul, zeul strălucitor’. Cf. rom. *sur*, posibil înrudit cu basc *xuri* [citeşte: *şuri*] ‘alb’. Dacă asemănarea dintre formele trace, româneşti şi basce nu este întâmplătoare, atunci radicalul trac **sur(e)-* ‘alb, strălucitor’ poate fi de origine pre-indo-europeană.

Bassárai, gr. *βασσάραι*. Un veşmânt purtat de preotesele lui Bacchus. Rădăcina **bas(s)-* este relativ frecventă în antroponimele şi în toponimele trace. Numele familiei Basarabilor ar putea continua un antroponim trac, deşi – din motive neclare – majoritatea cercetătorilor nu fac această conexiune inevitabilă, cf. trac *Bassaros, Bassos, Bassus*, NPp *Bássaroi* etc. Etimonul este neclar, dar nu pare a fi fenician, cum crede Dečev, 1957: 44, ci – mai degrabă – ar reflecta un radical pre-indo-european. • Este un exemplu tipic de termen trac, de asemenea antroponim, ce are (ori, cel puţin, poate avea) urmaşi în antroponimia românească. Este nefiresc, totuşi, că foarte mulţi istorici români par a ignora acest fapt, neadmiţând măcar o discuţie pe această temă. Nu este singurul caz de antroponim trac transmis direct limbii române, deşi antroponimia modernă a fost radical modificată în Evul Mediu şi, ulterior, în epoca modernă. (Vezi alte discuţii în Paliga, 2003 a, cu alte exemple).

Batalde-ouenós, gr. *Βαταλδε.ουηνός*. Epitet al lui Dionyssos. Sens neclar. Rădăcina primei părţi pare etimologic înrudită cu alte forme similare

având radical *bat-*, posibil înrudite cu grec **batileus* > *basileus* 'basileu, rege', probabil de origine pre-indo-europeană.

Bendis, gr. *Βενδίς, Βένδις, Μενδίς*. Zeița lunii și a sorții. Derivat din IE **bhend-* 'a lega, a uni' (englez *bind* și german *binden* provin din același etymon). Era imaginată ca *torcătoare*, adică „cea care toarce, care țese [= leagă, eng. *bind*, german *binden*] soarta oamenilor". Identificată cu Artemis-Diana, uneori și cu Hekate, enigmatica zeiță greacă. Bendis avea valențe complexe: zeiță a lunii atunci când era „localizată" în cer, zeiță a pădurilor când era imaginată pe pământ și zeiță subpământeană, atunci când era identificată cu Hekate. Horatius, *Odes* (3, 22) prezintă figura acestei zeițe complexe:

Montium custos nemorumque virgo
Quae laborantes utero puellas
Ter vocata audis adimisque leto,
Diva triformis.

O, fecioară a codrilor și paznica munților,
Care, întreit invocată,
Păzești fetele ce nasc,
Divină triformă.
[traducerea noastră improvizată]

Fie și aceste date succinte arată caracterul complex al zeiței Bendis și specificul credințelor trace-dace față de cele grecești și romane.

Blēkouros, gr. *Βληκουρος*. Teonim atestat într-o inscripție descoperită la Omar-Oren, la sud de Orta-köy (Turcia, pe vechiul teritoriu traco-frigian): *Θεῶ Βληκουρω*. Sensul este neclar, totuși rădăcina *bla-, ble-* este atestată și în alte forme, de exemplu *Blasa/Blassas, Blébois, -bleptēs*, ceea ce face să considerăm că *Blēkouros* este ori poate fi o autentică formă traco-frigiană, deși izolată. A doua parte a compusului, cu câteva variante grafice, este atestată și în alte forme trace, cum ar fi *Epta-koros, Kyri-dava, Moukouna-kyros* etc. Vezi la Dečev, 1957: 264.

Bouaiparēnḗ, gr. *Βουαιπαρηνή*. Epitet al Herei. Dečev (1957: 78) sugerează IE **bheu-* 'a trăi, a locui în/la', ceea ce pare o explicație

neconvingătoare. Noi credem, mai degrabă, că prima parte este înrudită cu lat. *bos, bovis* ‘bou’, iar partea a doua posibil înrudită cu lat. *puer* şi având sensul ‘progenitură, fiu/fiică’. Aşadar, sensul teonimului ar fi ‘fiica taurului’.

Cotys Vezi *Kotys.*

Dabatopeios *Deus faber* al tracilor, „zeul faur”. Atestat şi ca antroponim *Dabeis*. Prima parte a compusului trebuie să reflecte IE **dhabh-* ‘a potrivi, a fixa’, ca în armean *darbin* ‘faber = faur’, poate şi slav *dobrъ* ‘bun’, deşi nu toţi slaviştii admit această explicaţie. Rădăcina s-a păstrat şi în rom. *dibaci* ‘priceput (într-o meserie)’, cu păstrarea normală a lui *-b-* intervocalic într-un element autohton. Comparaţia cu româna ne permite să reconstruim o pronunţie tracă reală **Dibačo-pəy-*. *Dabatopeios* era, aşadar, „(zeul) dibaci, *Dibaciul*”• Există larg răspândită, dar eronată, ipoteza că *b/v* intervocalic trebuia să dispară şi în elementele autohtone ale românei, pornind de la premisa greşită că, dacă această secvenţă este pierdută în elementele latine, acelaşi tratament fonetic trebuie să fie urmat şi de elementele autohtone. NU EXISTĂ NICIUN EXEMPLU CARE SĂ CONFIRME ACEASTĂ PREMISĂ.

Darēs Numele unui preot frigian (de la Troia) al cultului lui Hephaistos (Iliada, 5, 9–11). Prin referire la Hephaistos, Homer a notat desigur cultul unui zeu local asimilat ori asimilabil cu zeul grec. Numele trebuie să fi fost teoforic, explicabil din IE **dher-* ‘a ţine strâns, a sprijini’; de aici şi persan *Dareios*. Vezi şi *Darzalas, Derzelas, Derzis; Darrōn*.

Darrōn Un *daemon* atestat în credinţele macedonenilor antici (Hesychius; Dečev, 1957: 119). Rădăcina trebuie să fie aceeaşi ca în formele *Darzalas* şi *Darēs*.

Darzalas, **Derzelas**, **Derzis** Zeu htonian venerat la Odessos (regiunea Varna de azi); prezentat drept *theos megas* ‘marele zeu’. Cf. *theō epēkoō Derzei* ‘zeului care ascultă rugile’. Înrudit cu *Darēs* (vezi mai jos), din aceeaşi rădăcină ca slav *dьrzъ*, lit. *drąsùs* etc. Forma slavă aşteptată ar fi trebuit să fie **dьrsъ* > *dьrchъ*. • Este discutabil dacă rom. *dârz* reflectă o influenţă slavă, cum crede majoritatea cercetătorilor, sau – mai degrabă, cum credem şi noi – perpetuarea unei forme trace. Dat fiind faptul că evoluţia

fonetică din slavă nu este cea aşteptată, suntem mai degrabă înclinaţi spre postularea ipotezei că forma slavă este împrumutată dintr-un idiom nord-tracic. Problema este complexă şi va necesita cercetări suplimentare. Noi credem că rom. *dârz* continuă, pur şi simplu, o formă tracă, iar zeul *Darzalas, Derzelas, Derzis* însemna „Dârzul" sau, pur şi simplu, Dârzilă: dovadă peremptorie că forma românească *dârz* urmează, mai degrabă, o formă autohtonă.

Dekaineos (Deceneu, în grafie simplificată, modernă). Numele marelui pret al lui Decebal, dar – probabil – nume tipic de preot. Compus din, probabil, rădăcina **dek-* 'a împodobi' (latin *decus, -oris*) şi *-neos* (grec *nous* 'spirit, minte'). Sensul general ar fi, aşadar, 'spirit împodobit, spirit luminos'.

Dēloptēs Sens neclar, dar rădăcina este întâlnită şi în alte forme trace; de asemenea, un epitet al lui Heros: *Heros Dēloptē[s]*. Dacă interpretarea noastră este corectă, ne putem referi la rădăcina arhaică (pre-indo-europeană) **dal-, *del-* din toponime precum *Dalmatia* sau rom. *deal*, deşi mulţi lingvişti încă o consideră, eronat după părerea noastră, de origine slavă. Ultimamente, reflectă preie. **DaL-, *DeL-, *TaL-, *TeL-* atestată în numeroase toponime şi, mai ales, oronime; posibil înrudită cu ebraic *tel*, arab *tell* 'munte, înălţime' (relict pre-indo-european şi pre-semit). Înrudirea (probabilă ori măcar posibilă) dintre unele forme străvechi sud-est europene şi pre-semite nu poate fi detaliată aici. Sensul formei trace *Dēloptēs* ar putea fi 'înaltul' (la propriu şi la figurat), 'marele', care ar fi în acord cu *Heros Dēloptē[s]*.

Derzelas Vezi *Darzalas*.

Diuzenus Forma tracă echivalentă celei greceşti *Diogenes* 'născut din Zeus'. Echivalente sunt *Deospor, Deosporis*, în care elementul secund este *-por, -poris* 'urmaş; fiu'. Descrierea 'născut din Zeus' era specifică antroponimelor trace, mai ales numelor de conducători.

Gebeleizis Epitet al lui Zamolxis. Incorect interpretat de unii autori drept un alt zeu. Adesea invocatul fragment din Herodot (*Historiae*, 4, 93, 94) este, totuşi, foarte clar: *Gebeleizis* este **un alt nume** [= un epitet] al lui *Zamolxis*, folosit de unele grupuri trace, faţă de forma uzuală *Zamolxis,*

Zalmoxis. IE * *ǵwer-* ‘a străluci’ sau, mai degrabă, **ǵheib-* ‘lumină; fulger’; din aceeaşi rădăcină provin şi formele *Zbeltiurdos*, *Zbelsurdos* şi *ziby-thides* ‘nobilii (= străluciţii, prea-luminaţii, *clarissimi*) tracilor sudici’. Pronunţarea reală în tracă era **ğ(ə)beleiz-iš, *ğ(ə)beleiž-iš, ğəbeleiz-iš, žb(ə)leiz-iš*.

Germetitha Epitet al Dianei (Dečev 1957: 103, unde se citează şi alte forme trace cu radical *ger-*). Antroponimul românesc *Gherman* trebuie considerat înrudit cu aceste forme. Vezi mai sus formele sud-slave *German, Đerman*.

Hēra Într-o sursă izolată, considerată zeiţa cerului la traci (Polyainos, *Strategemata* 7, 22). Deşi fără sprijin în alte surse documentare, informaţia privind existenţa unei zeiţe a cerului, deşi inconfortabilă din perspectiva religiilor comparate, nu poate fi respinsă.

Hērōs. Vezi mai jos *B. Hērōs şi epitetele sale*

Iambadoulēs Origine şi sens neclare. Posibil divinitate masculină sau feminină. Partea secundă a compusului, *-do(u)las, -dou(u)lēs,* este atestată şi în alte forme trace. Vezi mai sus *Asdoulēs*.

Kábeiroi, Kábiroi, pl. (sing. **Kábeiros, Kábiros**; grafie greacă *Κάβειροι, Κάβιροι*). În mod tradiţional considerate divinităţi trace htoniene, al căror cult era răspândit în Samothrake şi în alte insule. Dečev 1957: 220 citează interpretarea lui Berneker ca fiind forme înrudite cu vechi slav *kobъ* ‘spirit, duh’, ceea ce este cel puţin discutabil, dacă nu de-a dreptul eronat. *Kabiroi* erau înconjuraţi de o anume aură enigmatică încă din antichitate, rezultat firesc al **cultului lor secret, iniţiatic**. Ca atare, informaţiile transmise sunt sumare şi cu atât mai puţin transparente astăzi. Epitetele care îi însoţeau erau *Axieros, Axiokersos, Axiokersa*, care – odată corect „traduse” şi interpretate – ar putea oferi o lumină spre adâncurile lor enigmatice. Într-o etapă târzie, cultul era axat pe Hermes *ithyphallic*[2]. Epitetele derivă din formele greceşti *axios, axia* ‘venerabil, capabil, valoros’; ca atare, *Axiokersos, Axiokersa* trebuie să fi însemnat ‘prea venerabilul/capabilul mire’ şi respectiv ’prea venerabila/respectabila mireasă’.

2 Formulă delicată prin care cercetătorii numesc penisul în erecţie. Numeroase statuete preistorice şi istorice redau asemenea ipostaze ale unui zeu.

Rădăcina *kers-* avea două sensuri doar aparent diferite: (1) ‘a ara = a tăia cu plugul brazda’ şi (2) ‘a tăia, a penetra; a insemina (sexual), a avea un raport sexual’. Era, aşadar, un cult legat atât de agricultură cât şi de viaţa sexuală, în deplin acord – de altfel – cu alte culte arhaice. Etimonul termenului generic *Kábeiroi, Kábiroi* trebuie acceptat ca pre-indo-european, probabil rădăcina **K-B-, *K-P-*. De altfel, originea arhaică pre-indo-europeană este specifică şi altor forme trace şi greceşti. În tracă avem atestate şi altfe forme, probabil cu acelaşi radical: NP *Kaba-dokos*; NL *Kaba-ssós, Kabē-ssós, Kábē-sos, Kábē-sa, Kába-sa*; NL, NR *Kabe-tzós*; NL *Kabý-lē, Cabyle, Cabula* (la circa 7 km de oraşul bulgar Jambol, pe râul Tundža, o regiune cu numeroase situri trace[3]); NL *Kapí-dava, Kapí-daba* etc. (formele sunt citate după Dečev 1957). Sigur, este azi dificil să decidem dacă toate aceste forme cu radical *kab-* au acelaşi etimon, este însă cert că era frecventă în multe forme trace, în ciuda faptului că atestările sunt, mai degrabă, întâmplătoare. Originea arhaică, pre-indo-europeană, atât a cultului cât şi a formelor este în deplin acord cu datele lingvistice şi arheologice despre lumea şi despre limba tracilor

Kandaōn, Kandaios Epitet („strălucitul”) al zeului războiului la grupul apsintilor din Chersones. Atestat şi cu epitetul *Pleistoros*.

Kogaion, Kogaionon Muntele sacru al tracilor nordici, dacii sau geţii. Cf. NM *Gugu* (România), NP *Goga*, de asemenea *gogă* ‘duh, spirit, fantomă’ = alb. *gogë* etc. Origine probabil arhaică, pre-indo-europeană, radical **K-K-, *G-K-* ‘a se umfla; mare, uriaş’. Deocamdată, nu sunt dovezi care să ateste că *Gugu* ar fi fost muntele sacru al dacilor, cel căutat de arheologi, deşi acest lucru nu este exclus. Este însă cert că *Kogaion, Kogaionon*, pe de o parte, şi *Gugu*, pe de altă parte, reflectă acelaşi etimon arhaic.

Kotys Zeiţa vegetaţiei, adesea imaginată cu contururi proeminente, în formă de con; venerarea sa căpăta uneori forme orgiastice. Forma este probabil înrudită cu rom. *ciot*. Limba română ne ajută să reconstituim pronunţia originală tracă **Čot-is* sau *Čot-iš*. Zeiţa „asista” la rituri itifalice (*ephoros aischrōn*). În insula Corint, era venerată sub numele de *Kotyt(t)ō*

3 Congresul de tracologie din anul 2000 s-a ţinut, de altfel, la Sofia şi la Jambol, tocmai datorită faptului că împrejurimile oraşului Jambol sunt bogate în vestigii trace.

sau de *Kottō*, care par variante sau deformări grafice ale rădăcinii de bază *čot-*. Este atestat şi regele *Kotys I*, cu nume teoforic (la odrişi, secolul al IV-lea î.e.n.). • Numele ar putea fi asociat şi înrudit cu numele de plantă *cotiata* (*Triticum* sau *Agropyrum repens*, vezi Dečev 1929: 25); numele uzual în română al acestei plante este *iarbă tare*, din ie. **k^{w}od-* 'ascuţit; a înţepa'. Numele plantei era probabil pronunţat **čotyata* sau **čotsata.*

Kybēlē, uneori **Kybēbē** Zeiţa frigiană a pământului, recoltelor şi iubirii; iubita lui *Attis*. Origine necunoscută, probabil pre-indo-europeană.

Manimazos ND, epitet al lui Hērōs. Partea secundă a compusului este înrudită cu forma *Mazeus*, posibil reflectând acelaşi radical ca şi rom. *mare* (considerat de unii cercetători de origine traco-dacă) sau *mânz*, alb. *mës* (vezi şi mai jos *Mazeus*); prima parte pare înrudită cu germ. *Mann*, eng. *man* 'om, bărbat'.

Mazeus 'Marele (zeu)'. Epitet al zeului frigian al cerului. Înrudit cu partea secundă a formei compuse *Mani-mazos*, epitet al lui Hērōs.

Mēdyzis Prima parte a compusului, *mēd-*, este înrudită cu alte forme trace *Mēda, Mēdos, Mēdokos* etc. Este probabil că toponimul *Mediaş* continuă un toponim trac.

Mēn Zeul lunii la frigieni. Înrudit cu lat. *mensis* 'lună' (păstrat în aromân *mes*, dar absent în daco-română), sl. *měsecь,* eng. *moon*, germ. *Monat* etc. Este probabil că atât calendarul trac propriu-zis, cât şi calendarul frigian să se fi bazat pe fazele lunii. Cf. *Bendis* şi *mroata.*

mroata Termen „tehnic": 'coloană (sacră), coloana unui templu'. Cf. lydian *mrud-*, *mruvaa-* 'stelă, coloană'; probabil înrudit cu avestic *mrav-/mru-* 'a vorbi, a relata'. Deşi pare hazardat, sensul arhaic al termenului pare să fi fost 'limba/limbajul/graiul (figurativ) al coloanelor (unui templu)', cu alte cuvinte coloanele unui templu reflectau „limbajul sacru al zeilor". Ca paralelă cultică, a se compara hitit *lali* 'inscripţie' şi *lala* 'limbă, limbaj'; latin *os, oris* 'gură' şi, derivat din forma precedentă, *oraculum, oratio*; ebraic *Aaron* 'gură' şi 'profet'.

Myndrytos, Myndrytus Echivalentul trac al formei greceşti *Hermes* şi al formei romane *Mercurius* aşa cum sugerează inscripţia *Jovi Fulm[ini]*

et Mercur[io] et Myndry[to] Aliulas Zepaibis. Rădăcina *myn-* ar indica o origine pre-indo-europeană, radical ***M-N-*** 'a ascunde, a acoperi: secret'.

pleistoi Preoții de rang înalt în cultul dedicat marelui Zamolxis. Aceeaşi rădăcină apare şi în formele NP *Pleistōr* şi ND *Pleistōros.* Din rădăcina indo-europeană ***plei-s*** 'plin' ca în lat. *plenus,* Germ. *voll*. Inițial, asocierea trebuie să fi fost cu formele *plenare* ale naturii, iar cultul trebuie să fi fost, de asemeni, dedicat naturii şi vegetației. Ulterior, în cursul evoluției cultice şi religioase, reprezentarea acestora a căpătat gradual valori abstracte. În acelaşi mod, zeul *plenar* numit *Pleistōros* a devenit şi zeu al războiului într-o fază tardivă.

Pleistōros Zeul războiului la neamul apsinților (*Apsintoi*). Vezi articolul precedent. Cf. *Kandaōn*.

Pūr- 'foc (sacru)' (la frigieni şi la traci). Cf. trac NP *Pyrousala, Pyroulas, Purula* etc. IE ***pūr-*** 'foc, de aici şi termenul esențial 'foc' în multe limbi indo-europene; cf. umbrian *purum-e* 'în foc'. • Tot de la această rădăcină este derivată şi forma *pururi, pururea* 'etern', de asemenea *de-a pururi, de-a pururea* 'id.' Sensul inițial al rădăcinii trace *pur-* trebuie să fi fost, ca şi în celelalte limbi indo-europene, 'foc', apoi 'foc sacru, foc etern', iar în română – sau poate deja în tracă – s-a păstrat sensul 'foc etern şi sacru' = 'etern'. Forma *pururi* este, evident, pluralul formei ***pur*** 'foc sacru, foc etern', cu modificarea ulterioară a categoriei gramaticale (substantiv > adverb) când sensul străvechi s-a pierdut. Caracterul străvechi al substantivului se poate observa în sintagmele derivate *de-a pururi/ pururea* '(lit.) pentru / întru focurile eterne > în eternitate, de-a pururi'. Formele româneşti *pururi, pururea, de-a pururi, de-a pururea* sunt între cele mai clare urme ale moştenirii autohtone traco-dace, deşi absente în numerose glosare ale moştenirii autohtone. (Alte discuții la Paliga, 2007: 281–284).

Sabadios Vezi *Sabazios*.

Sabazios De asemenea *Sabadios*. Zeul vegetației plenare, mature. Prima parte a compusului este este înrudită cu hitit (cuneiform) *suwa* 'a se umfla', palaic *suna* 'umplu'; ilir *sabaia* 'un lichid fermentat, un soi de

bere'. Într-o fază ulterioară, *Sabadios/Sabazios* devine şi un zeu solar al tracilor de sud.

Sabos Forma abreviată pentru *Sabadios, Sabazios*.

Sebadius Formă tardivă şi sud-tracă pentru *Sabadios, Sabazios*.

Semele Zeiţă frigiană (din Theba) a pământului. Numele este grecizat, forma originală va fi fost *Zemelō*, posibil şi reflecţia feminină a zeului suprem al tracilor de nord *Zamolxis, Zalmoxis, Salmoxis*. Rădăcinile alternante *sem-, sam-* faţă de *zam-, zem-* sunt discutate în capitolul dedicat Marelui Zeu *Zamolxis, Samolxis*, de asemenea – rar, e drept – atestat şi ca zeiţa *Zamolxis*.

Suregethes Antroponim trac cu valori sacre; de asemenea, epitet sacru. Prima parte a compusului trebuie să derive din acelaşi radical ca rom. *sur* (acum referitor preponderent la cai) 'cu blana albă şi neagră'; sensul arhaic va fi fost 'luminos, de culoare deschisă', cf. NM *Suru* (Carpaţii Meridionali), de asemenea antroponim românesc. Partea a doua a compusului trebuie să fie aceeaşi ca în etnonimul *Geti, Getai*, geţii. Vezi şi *Syroterēs* mai jos. Sensul compusului trebuie să fi fost 'getul strălucitor'.

Syrgastēs, Syrgastōr Prima parte a compusului, *syr-, sur-* trebuie să fie aceeaşi ca în *Sure-gethes* precum şi cea din forma românească *sur*, iniţial cu sensul „alburiu, strălucitor". Atestat la Hesychius drept epitet al zeul cerului la bithyni, grup etnic de suşă tracică.

Syroterēs Teonim. Prima parte trebuie să fie din acelaşi rădăcină ca în *Sure-gethes*, fiind atestate şi alte forme trace cu acelaşi radical (vezi la Dečev, 1957 s.v. formele în *sur-, syr-, sour-*); partea a doua a compusului este atestată şi în alte forme trace şi păstrată şi în rom. *tare*, de asemenea în antroponime româneşti, de ex. *Tăriceanu*. Sensul reconstituibil al teonimului trebuie să fi fost '(zeul) tare/puternic şi strălucitor'.

Zamolxis, grafiat uneori şi *Zalmoxis, Salmoxis*. Zeul suprem al tracilor de nord, dacii sau geţii (*Daci, Dacisci* sau *Getae*; despre cele două forme, *daci* şi *geţi*, a se vedea Paliga, 2007: 95–112, în studiul dedicat *doinei*). Grecii îl asimilau cu Kronos, adică zeul primordial (a nu se confunda cu *Chronos* 'timpul'). O aură magică îl înconjura pe marele

Zamolxis, după cum reiese din toate sursele antice. Sensul cuvântului trebuie să fi fost ‘pământul văzut ca divinitate’. Este un caz rar şi izolat la popoarele indo-europene unde zeul suprem tipic era zeul cerului senin şi al fulgerului. Ulterior, ca evidentă influenţă indo-europeană, sub epitetul *Gebelizis* „strălucitul”, (care nu era, în ciuda multor păreri contrare, un alt zeu, ci un epitet al aceluiaşi Zamolxis), zeul apare şi în ipostaza de zeu al cerului şi al fulgerului. • În descifrarea sensului străvechi al teonimului, trebuie luate în considerare două straturi cultice şi lingvistice. (1) Stratul pre-indo-european, supravieţuitor al civilizaţiilor autohtone din neolitic, care – la origini – îl asociau pe Marele Zeu evoluţiei ciclice a naturii, derivat din radicalul **S-M-* ‘adânc sau ‘înalt’ precum în forma greacă *Samos.* Aici, Marele Zeu era asociat pământului şi ciclicităţii naturii. (2) Stratul mai nou, indo-european, rezultat al marilor migraţii de la sfârşitul eneoliticului, începute pe la 4200 î.e.n. şi continuând până pe la 2800 î.e.n. Acest strat indo-european trebuie să fi fost răspunzător de o anume deformare cultică, respectiv interpretarea ca zeu al cerului senin (epitetul *Gebeleizis*) şi asocierea de rădăcina indo-europeană ‘pământ’, **ǵ(h)em-*, de unde derivă şi numele zeiţei frigiene *Semele, Zemelō*. • Putem aşadar reconstitui o formă arhaică, originară **Samol-č-iš*, de origine pre-indo-europeană, ulterior deformată, sub influenţa indo-europeană, ca **Zamol-č-iš*. Grecii şi romanii nu puteau nota sunetele specifice *č* şi *š*, ca atare au grafiat forma *Zamolxis*, prin metateză *Zalmoxis, Salmoxis.* Pronunţia reală tracă poate fi reconstituită **sam-ol-č-, *səm-ol-č-, *zam-ol-č-, *zəm-ol-č-*.

Zbeltiurdos, Zbelsurdos Zeul fulgerului atestat la tracii de sud. Rădăcina *zbel-* trebuie să fie aceeaşi ca în *ziby-thydes*, sens „strălucit, luminos”. Cf. lituanian *žaibas* ‘fulger’, *žibu, žibėti* ‘a luci, a străluci’.

Zemelō Numele frigian şi originar al zeiţei *Semele*. Vezi şi *Zamolxis.*

Zeirēnē Vezi *Zerinthia*.

Zerinthia Zeiţa iubirii la macedonenii antici[4]. De asemenea **Zeirēnē**, echivalent al formei greceşti Aphrodite în Macedonia. Numele este derivat

4 Există multe discuţii privind caracterul etno-lingvistic al vechilor macedoneni. Alături de Giuliano Bonfante, înclinăm spre ipoteza unui grup etnic sud-tracic, posibil cu unele influenţe ilire.

din rădăcina **ǵher-* 'a dori (sexual), a iubi', de aici şi grec *charis*, german *gierig, (be)gehren.*

Ziby-thydes „străluciţii", adică „nobilimea, cei de rang înalt", inclusiv – probabil – preoţii şi preotesele tracilor. Rădăcina *ziby-* trebuie să fie aceeaşi ca în forma *Zbel-surdos, Zbel-tiurdos* precum şi în *Gebe-leizis*, indo-european **ǵheib-* 'lumină; fulger'.

B. Hērōs („Cavalerul Trac") şi câteva dintre epitetele sale tipice

Baridenthēs 'a purta (*bari-*) + orz (*denth-ēs*)', aşadar numele poate fi tradus 'purtătorul de orz, cel care duce orz'. Cf. *Denthēbaris*, f.; *Orsobaris, Orsabaris*, un rege din Bythinia; frigian NP *Denthis*, *denthis* 'un soi de băutură fermentată, probabil produsă din orz'. De asemenea NPp *Dantheleti, Dentheleti,* numele unui trib trac, al cărui sens trebuie să fi fost 'cultivatorii de orz, orzarii'. Această formă sprijină informaţiile din izvoare antice, conform cărora tracii preparau un soi de băutură din orz. Altfel spus, orzul pare să fi avut un rol important în lumea tracilor, inclusiv în credinţe.

Baskidithias 'cel care stă alături, cel care asistă, cel care îi asistă pe credincioşi'. Cf. forma lydiană din Hesychius: *baske pikrolea* 'vino repede'.

Borkēithias, Gr. *Βορκιθιας*. Pare înrudit cu NL *Borkía*, Lat. *Bortia* (Dečev 1957: 76). Cf. NP Rom. *Burcu, Burcea*, *Burcescu* etc. Radicalul *bor-, bur-* poate fi explicat din diverse rădăcini, dar – nefiind clar contextul – nu se poate avansa nici o ipoteză.

Kendrisos Epitet al lui Apollo. Dečev crede că ar fi înrudit cu forma NPp *Kindrai*. Rădăcina indo-europeană poate fi, cum crede Dečev, **qend-* 'a străluci, a lumina'. Cf. rom. *Chendrea, Chindriş* se pare urmaşii direcţi al formei trace.

Manimazos, Manibazos Vezi mai sus în lista *A*.

Vetespios, Outespeios, Outaspios 'marele, conducătorul, şeful', cf. rom. *vătaf, vătah, vătaş* '1. şef, conducător; 2. personajul principal în jocul

căluşarilor. Aşa cum am arătat în alte locuri (recent, Paliga, 2006 c: 75 şi, în general, întreg capitolul dedicat structurilor sociale), formele trebuie să fi avut iniţial un sunet specific, numit spirantă velară (termen folosit de N. D. Andreev) sau o laringală (termen consacrat în literatura lingvistică), specific tracei şi probabil păstrat până în proto-română. Reflexele sale în elementele autohtone, traco-dace, ale românei au fost *f, h, v* şi zero (dispare, în anumite situaţii); de asemenea, *f, h, th/dh* şi zero în albaneză (Paliga, 2003 c). Forma veche în tracă poate fi reconstruită **vətaX*, unde *X* notează o spirantă velară sau o laringală.

Pyrmēroulas, Pyrymērylas Pentru prima parte a formei compuse, vezi *Pūr-* 'foc'; partea a doua poate fi înrudită cu adj. *mare* (faţă de subst. *mare*, de origine latină). Deşi originea tracă a adj. *mare* este încă dezbătută în literatura lingvistică şi nu este acceptată de toţi cercetătorii, şi această formă confirmă existenţa rădăcinii în tracă, iar sensul formei *Pyrmēroulas* trebuie să fi fost 'marele foc'.

Saldobyssēnos, Soldobooyysēnos Cf. NL *Salda, Saldokele, Saldovissos* etc. Rădăcina *sal-* ar putea fi aceeaşi ca în lat. *calidus*, aşadar sensul trebuie să fi fost 'cald'. Grafia *-ss-* ar indica un fonem originar *š (ş)*. Vezi forma următoare.

Saldokelēnós Un epitet al lui Asklepios într-o inscripţie descoperită la Glava Panega, Bulgaria. Un compus *saldo-kelēn-os,* dificil de analizat. Vezi forma de mai sus.

Stouroulēos, Strōoula Cf. NP *Sterissa*, tatăl regelui dac Diurpaneus (cu pronunţarea reală **Ğupən-eus*, de aici rom. *giupîn, giupân*, Sl. *županъ;* alte discuţii în Paliga 1987 şi Paliga 2006 c: 62 sq.) Rădăcina indo-europeană poate fi aceeaşi ca în eng. *stark*, Gr. *stereos* etc. Cf. NP aromân *Zdru, Zdrula.*

Tarsozie(is) Dečev susţine că rădăcina *tars-* ar fi însemnat 'penis', ceea ce nu pare nici convingător şi nici argumentat. Noi credem, mai degrabă, că rădăcina *tars-* este aceeaşi cu *darz-, derz-* în *Darzalas, Derzelas* (vezi mai sus).

Zeindroymēnos Un epitet al lui Zeus.

Capitolul 7

Concluzii

Suntem la finalul unui demers fascinant, dar şi dificil. Care ar fi, aşadar, concluziile şi/sau răspunsurile la câteva întrebări esenţiale: au avut tracii o religie în adevăratul sens al cuvântului? dar un sistem mitologic? ce raporturi erau între „religia oficială" şi credinţele populare?

Cultura şi civilizaţia tracilor s-au întins pe cel puţin două milenii, dacă luăm în considerarea faptul că, în jur de 2500 d. H., putem deja vorbi de constituirea unei culturi specifice de tip proto-tracic, întinsă de la curbura Carpaţilor până la Marea Egee, ulterior atingând şi Asia Mică. Cultura şi limba tracilor au preluat mult, consideră autorul acestor rânduri, de la predecesorii lor, de la marile civilizaţii ale neoliticului şi eneoliticului sud-est european. Nu putem trece peste detaliul că acest sud-est european, cu suişurile şi coborâşurile sale, a fost leagănul primelor mari civilizaţii europene. Şi hitiţii, şi grecii şi – nu ne putem îndoi – şi tracii au preluat elemente esenţiale de limbă şi de cultură de la precursorii lor.

Noi credem că unii termeni sacri ai culturii trace provind din limba precursorilor din neolitic şi din eneolitic. Tot astfel este şi la vecinii de la sud, grecii, al căror vocabular indo-european este doar 40%, alte câteva procente sunt reprezentate de împrumuturi din limbile mediteraneene; totuşi, peste 50% din acest vocabular este pregrec, iar acest lucru stă clară mărturie a importanţei fondului arhaic pre-indo-european în această parte a Europei.

Zamolxis şi alte câteva divinităţi esenţiale ale spaţiului trac (Cabirii, Kybele etc.) atestă vechimi arhaice neolitice, iar mai nou-veniţii indo-europeni nu au putut distruge această moştenire, dar au modificat-o în acord cu modul lor de viaţă, de războinici agresivi.

Putem aprecia, în acord cu cercetările arheologice şi cu alte date oferite din analiza interdisciplinară, că limba tracă a supravieţuit câteva secole cuceririi romane. Cum grupuri trace sunt atestate până prin

secolele IV-V d. H.[1], iar unele manifestări culturale chiar mai târziu. Ni se pare evident că supravieţuirea limbii trace mult după secolele II-III d. H. implică practicarea unor culte specifice în chiar limba tracă. Creştinismul a înlocuit gradual această lume străveche, dar înlocuirea nu a fost bruscă, iar preluarea unor elemente străvechi a continuat de-a lungul a mai multe secole. Cohabitarea dintre vechile culte şi Lumea Nouă este clară şi, chiar dacă nu direct atestată pentru traci, ne este cunoscută din alte zone ale Imperiului.

S-a speculat mult pe tema unei posibile cohabitări dintre cultul lui Zamolxis şi creştinism. Adevărul este că nu avem nicio informaţie directă şi clară asupra acestui aspect. Unii consideră că adoptarea creştinismului ar fi fost rapidă şi uşoară la traci, mai ales la tracii de nord, la daco-geţi, deoarece doctrina zamolxiană ar fi fost deja un monoteism avansat. Am încercat să arătăm că nu putem vorbi de monoteism la traci, în general, nici la ramura lor nordică, la daco-geţi, în special. Avansul creştinismului la traci nu se poate explica prin asemănări cultice dintre tradiţia locală şi monoteismul iudeo-creştin. O asemenea abordare ar fi simplistă, iar cei care încearcă asemenea abordări nu fac decât să-şi demonstreze ignoranţa, atât în trebile autohtone, ca să zic aşa, cât şi în cele creştine, dacă îmi este permisă afirmaţia.

Există câteva supravieţuiri, cu atât mai interesante, cu cât ele sunt specifice. Reamintim că asemenea perpetuări nu sunt deloc specifice numai lumii trace, respectiv sud-estului european. Aşa cum arătam mai sus, şi numele englezesc al Paştelor, *Easter*, continuă numele unei străvechi zeiţe a locului celebrată primăvara, iar preluarea numelui său este în firea lucrurilor, aşa era şi programul misionarilor creştini. În acest context, nu poate fi de mirare că termeni precum *Crăciun, pururi*[2], *vatră*[3], zână, *sânziene* reflectă moştenirea tracă a românei. Este drept că mulţi cercetători le neagă această origine, dar – aşa cum sperăm că am reuşit să arătăm – chiar reflectă această tradiţie.

De la traci, atât românii cât şi alte grupuri etnice sud-est europene (bulgarii, sârbii, albanezii) îşi revendică multe credinţe, obiceiuri, cutume. Unele sunt, într-adevăr recreaţii mai recente, dar altele reflectă efectiv şi real o moştenire abisală, ce vine din străvechimile acestor locuri.

---

1 Notabil carpii, localizaţi iniţial pe versantul estic al Carpaţilor, o permanentă ameninţare pentru Imperiu până la anihilarea lor prin secolul al VI-lea. Grupuri carpice au fost colonizate şi la sud de Dunăre. I. I. Russu îi considera, în fapt, precursorii albanezilor.

2 Rădăcina *pur-* avea iniţial sensul „foc", *pur-uri* fiind un plural, „focuri".

3 Iniţial cu sens sacru, locul focului sacru al căminului.

Doi tarabostes *daci purtând drapelul dacic în formă de balaur cu cap de lup pe Columna lui Traian, actul I, episodul 4.*

Mortea lui Decebal pe Columna lui Traian, actul IV, episodul 3, scena 2.

Descoperiri Craiova, final sec. IV d. H.

a.

b.

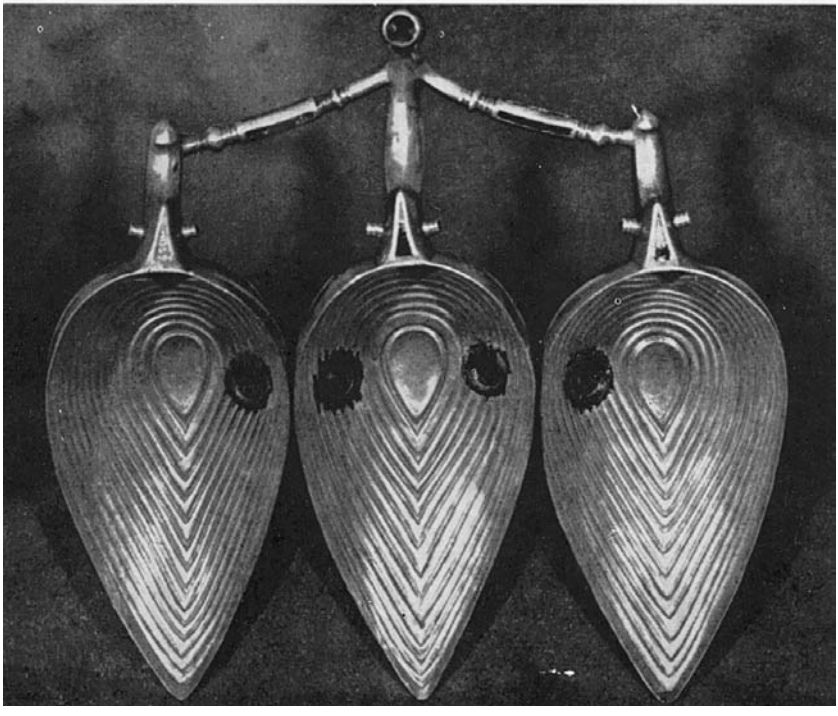

c.

a. Monedă tracică de argint emisă de tribul deroniţilor, sec. VI d. H.
b-c. Disc mare şi vas triplu din tezaurul de la Vălčitrăn
(Muzeul de Arheologie din Sofia).

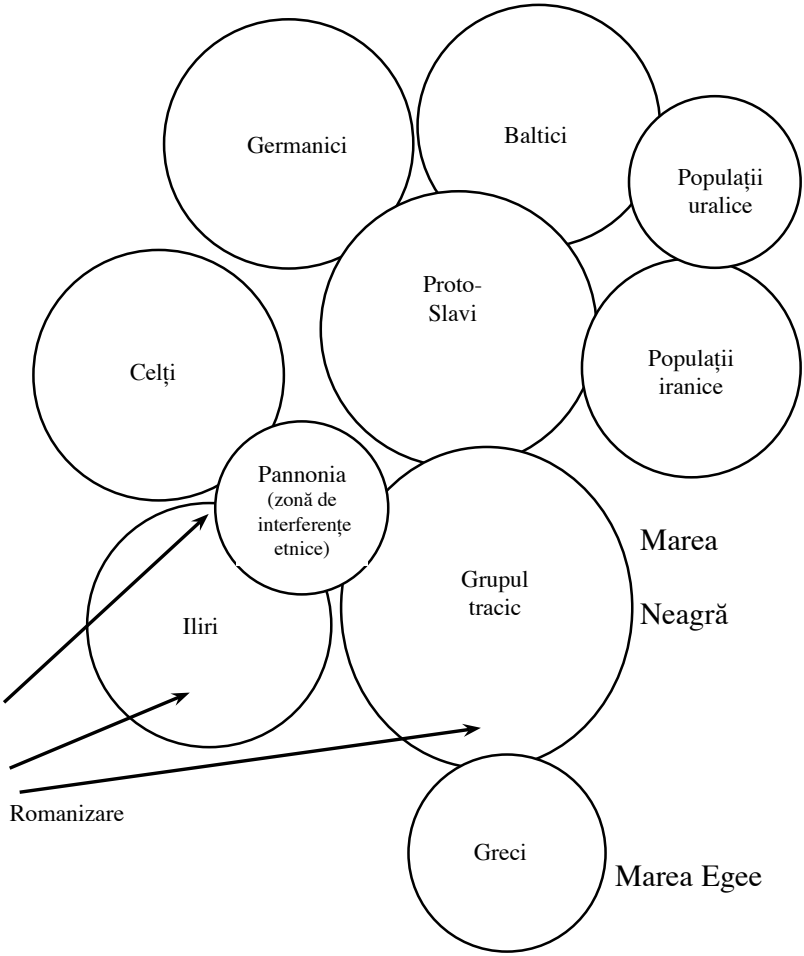

Grupele etnice europene la începutul erei noastre. „Proto-slavii" reprezintă nucleul de tip sudbaltic care, alături de elemente vest-iranice şi nord-trace, au fost cunoscuți ulterior, începând cu secolul al VI-lea e.n., drept slavi (Sclavi, Sclaveni, Sclavini).

Referințe

Bezlaj, F. 1969. Das vorslawische Substrat im Slowenischen. *Alpes Orientales 5. Acta Quinti Conventus de Ethnographia Alpium Orientalium Tractantis Graecii Slovenorum 29. III – 1.IV. 1967.* Redegit Niko Kuret. Ljubljana.

Bezlaj, F. 1976 sq. *Etimološki slovar slovenskega jezika.* Ljubljana.

Biezais, Haralds 1955. *Die Hauptgöttinen der alten Letten*. Uppsala.

Bîrlea, Ovidiu 1976. *Mică enciclopedie a poveştilor româneşti*. Bucureşti: Editura Ştiințifică şi Enciclopedică.

Brâncuş, Grigore 1983. *Vocabularul autohton al limbii române.* Bucureşti: Editura Ştiințifică şi Enciclopedică.

Brâncuş, Gr. 1991. *Istoria cuvintelor.* Bucureşti: Coresi.

Čajkanović, Veselin 1973. *Mit i religija u srba*. Beograd: Srpska književna zadruga.

Dečev (Detschew), Dimităr 1929. *Die thrakischen Pflanzennamen*. Godišnik na sofiiskaja universitet, ist.-fil., XXIV, nr. 1.

Dečev, D. 1952. *Charakteristik der thrakischen Sprache*. Sofia.

Dečev, D. 1957. *Die thrakischen Sprachreste*. Wien: R.M. Rohrer.

Duridanov, Ivan 1993. Bulgarian *Bădni (večer), bădnik* again. *Linguistique Balkanique* 36, 2: 101–104.

Duridanov, Iv. 1997–1998. Zur Mythologie der Thraker. *Linguistique Balkanique* 39 (1997–1998), 3–4: 105–108.

Duridanov, Iv. 1999–2000. Slaw. **Perun* – balt. *Perkūnas* – heth. *Peruna?* Das Ende eines Mythos. *Linguistique Balkanique* 40 (1999–2000), 2: 93–108.

Fol, Al. (editor-in-chief)**, K. Jordanov, K. Porožanov, V. Fol** 2000. *Ancient Thrace.* Sofia: International Foundation *Europa Antiqua*, Institute of Thracology – Bulgarian Academy of Sciences.

Georgiev, Vl., Iv. Gălăbov, J. Zaimov, St. Ilčev *et alii* 1971–1979–1986 (3 vol., în curs de publicare). *Bălgarski etimologičen rečnik* (BER). Sofia: Bălgarskata Akademija na Naukite.

Georgieva, Ivanička 1993. *Bălgarska narodna mitologija*. Sofia: Izdatelstvo nauka i izkustvo.

Ghinoiu, Ion 1988. *Vîrstele timpului*. Bucureşti: Meridiane.

Ghinoiu, I. 1995. Le Calendrier populaire. Mort et rennaissance annuelle des divinités. *Ethnologie française* 25, 3: 462–472.

Gieysztor, Aleksander 1986. *Mitologia Słowian.* Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe.

Greimas, Algirdas Julien 1997. *Despre zei şi despre oameni*. Bucureşti: Meridiane. (French original: *Des dieux et des hommes*, Paris, PUF 1985).

Harva, U. 1946. Ilmarinen. *Finnisch-ugrische Forschungen* 29: 89–104.

Ionescu, Anca Irina 1978. *Lingvistică şi mitologie*. Bucureşti: Litera.

Kernbach, Victor 1983. *Dicţionar de mitologie generală*. Bucureşti: Albatros.

Kernbach, V. 1984. *Biserica în involuţie*. Bucureşti: Editura Politică.

Kernbach V. 1989. *Dicționar de mitologie generală*. Bucureşti: Editura Ştiințifică şi Enciclopedică.

Kernbach, V. 1994. *Universul mitic al românilor*. Bucureşti: Editura Ştiințifică.

Kulišić, Ž., P. Č. Petrović, N. Pantelić 1970. *Srpski mitološki rečnik.* Beograd: Nolit.

Lürker, Manfred 1984. *Lexikon der Göter und Dämonen*. Stuttgart: Alfred Kröner.

Muşu, Gheorghe 1972. *Zei, eroi, personaje*. Bucureşti: Editura Ştiințifică.

Muşu, Gh. 1973. *Din formele de cultură arhaică*. Bucureşti: Editura Ştiințifică.

Muşu, Gh. 1981. *Lumini din depărtări, Civilizații prehellenice şi microasiatice*. Bucureşti: Editura Ştiințifică şi Enciclopedică.

Muşu, Gh. 1982. *Din mitologia tracilor*. Bucureşti: Cartea Românească.

Muşu, Gr. 1995. *Voci din depărtări.* Bucureşti: Editura Ştiințifică.

Oltean, Dan 2006. *Religia dacilor*. Bucureşti: Sæculum I.O.

Ovsec, Damjan J. 1991. *Slovanska mitologija in verovanje*. Ljubljana: Domus.

Paliga, Sorin 1989 a. Zeităţi feminine ale basmelor româneşti: zînă, Sînziene. Originea cuvîntului şi a cultului profan. *Limba română* 38, 2: 141–149.

Paliga, S. 1989 b. Types of mazes. *Linguistica* 29: 57–70.

Paliga, S. 1989 c. Old European, Pre-Indo-European, Proto-Indo-European. Archaeological Evidence and Linguistic Investigation. *The Journal of Indo-European Studies* 17, 3–4: 309–334.

Paliga, S. 1992. Pururi: focuri. *Academica* 2,8 (20): 14.

Paliga, S. 1993. The Tablets of Tărtăria – an Enigma? A Reconsideration and Further Perspectives. *Dialogues d'histoire ancienne* 19, 1: 9–43.

Paliga, S. 1994 a. An Archaic Word: *Doină*. *Relations thraco-illyro-helléniques*. Actes du XIVe symposium national de thracologie (à participation internationale), Băile Herculane (14–19 septembre 1992), éd. par Petre Roman et Marius Alexianu. Bucarest: Institut Roumain de Thracologie.

Paliga, S. 1994 b. La divinité suprême des Thraco-Daces. *Dialogues d'histoire ancienne* 20, 2: 137–150.

Paliga S. 1997. *Influenţe romane şi preromane în limbile slave de sud.* Bucureşti: Lucretius Publishers. Ediţia a 2-a: 2006, Bucureşti, ed. Evenimentul.

Paliga, S. 1999. *Thracian and Pre-Thracian Studies.* Bucureşti: Lucretius Publishers.

Paliga, S. 2006 a. *Mitologia slavilor*. Bucureşti: Meteor Press.

Paliga, S. 2006 b. *An Etymological Lexicon of the Indigenous (Thracian) Elements in Romanian*. Bucureşti: Evenimentul.

Paliga, S. 2006 c. *Influenţe romane şi preromane în limbile slave de sud.* Bucureşti: Evenimentul. Ediţia a 2-a, revăzută şi adăugită, a lucrării Paliga 1997.

Paliga, S. 2007. *Etymologica et Anthropologica Maiora*. Bucureşti: Evenimentul.

Sachelarie, Ovid, Nicolae Stoicescu 1988. *Instituţii feudale din ţările române.* Bucureşti: Editura Academiei

Skok, Petar 1950. *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima. Toponomastiča ispitivanja.* Zagreb: Jadranski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umetnosti.

Skok, P. 1971–1974. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I–IV. Zagreb.

Urbutis, V. 1972. Lie. *deinauti*, La. *divelet* ir ju gimimeičiai. With an abstract in German: Lit. deinauti, Lett. divelet und Ihre Verwandten. *Baltistika* 8, 2: 119–131.

Vătăşescu, Cătălina 1997. *Vocabularul de origine latină din limba albaneză în comparaţie cu româna.* Bucureşti: Institutul Român de Tracologie, Bibliotheca Thracologica XIX.

Vlahović, Petar 1972. *Običaji, verovanja i praznovernice naroda Jugoslavije*. Beograd: Izdavačko-grafički zavod.

Cuprins

Introducere: Tracii şi lumea lor 5
Capitolul 1: Divinitatea supremă a geto-dacilor: Samolxis, Zamolxis, Zalmoxis 14
Capitolul 2: Zeii cei mulți ai celor mulți 30
Capitolul 3: Cabirii sau inițierea 38
Capitolul 4: Cavalerul trac 40
Capitolul 5: Moşteniri şi supraviețuiri 45
Capitolul 6: Lexicon al numelor sacre 63
Capitolul 7: Concluzii 78
Referințe 84